

Interview met
Marc Damen
“Zorgen voor
nieuwe aanwas
onder de
vrijwilligers
vraagt om meer
flexibiliteit binnen
de organisatie”

.....
Wonen & mobiliteit
Bewoners aan zet
bij vitalisering 55+
wooncomplexen

Vrijwilligerswerk
Vrijwilligerswerk verkend

Gerôn is een tijdschrift over ouder worden in een veranderende samenleving met feiten en opinies uit praktijk, beleid en wetenschap. In ieder nummer worden de belangrijkste levensdomeinen van ouderen belicht naast een wisselend thema.

Gerôn is een uitgave van Bohn Stafleu van Loghum, onderdeel van Springer Media B.V..

REDACTIE

- Franka Bakker, docent onderzoeker Hogeschool Windesheim, Zwolle
- Max de Coole, sociaal gerontoloog, Groesbeek – hoofdredacteur
- Sybren Kalkman, schrijver, accountant en mantelzorger, Aardenhout
- Inge Klück, beleidsmedewerker Cluster Maatschappelijke Ontwikkeling, Gemeente Rotterdam
- Mie Moerenhout, gerontoloog, Lokeren
- Eric Schoenmakers, Fontys, toegepaste psychologie, Eindhoven
- Arie Stolk, voormalig directeur De Burcht, Amsterdam
- Ellen Van Houdenhove, stafmedewerker psychosociale gerontologie, Brussel
- Lieve Vanderleyden, freelance onderzoeker, Brussel
- Toon Verlaan, sociaal gerontoloog, Leiden
- Angelique van Vondelen, Woordwaarde teksten & vertalingen, Zeist – eindredacteur
- Ria Wijnen, gerontoloog, Gilze

REDACTIERAAD

- Jan Baars, Universiteit voor Humanistiek, Utrecht
- Henk Bakkerode, voormalig directeur Ouderenbeleid, min. VWS, Den Haag
- Laura Christ, sociaal gerontoloog Zutphen
- Jan Coolen, zelfstandig adviseur zorg, Amstelveen
- Liesbeth de Donder, Vrije Universiteit, Brussel
- Mirjam de Klerk, Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Den Haag
- Els Messelis, docent hogeschool Odisee, Brussel

- Kees Penninx, Activage, Amersfoort
- Carolien Smits, Hogeschool Windesheim, Zwolle
- Fietje Vaas, zelfstandig onderzoeker en adviseur, Amsterdam
- Fleur Thomése, Vrije Universiteit, Amsterdam
- Gerben Westerhof, Universiteit Twente, Enschede
- Yvonne Witter, Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg, Utrecht

REDACTIEADRES

- Bohn Stafleu van Loghum, Postbus 246, 3990 GA Houten, geron@bsl.nl

UITGEVER

- Wendy Werner, wendy.werner@bsl.nl, tel. 030-6383727

STICHTING GERÔN

- Marian Adriaansen, lector Innovatie in de Care aan de HAN, Nijmegen
- Harry Moeskops (voorzitter), andragoloog, Amsterdam
- Sjoerd van der Weide (penningmeester), Koog aan de Zaan

NVG KNOWS

- Gerôn komt tot stand in samenwerking met NVG KNOWS (www.gerontologie.nu).
- Leden van NVG KNOWS ontvangen het tijdschrift viermaal per jaar.

VERVOLG COLOFON: zie binnenzijde achterflap

Vrijwilligerswerk

Vrijwillig? Vrijblijvend? Uit eigen interesse of vanuit maatschappelijke bewogenheid? Kortstondig of met een continu engagement: vrijwilligerswerk is van alle tijden en maakt een niet te onderschatten deel uit van ons sociaal kapitaal. Zowel in Vlaanderen als in Nederland heeft het ontstaan van religieus of ideologisch geïnspireerde organisaties ertoe geleid dat mensen zich vrijwillig en onbezoldigd inzetten om de noden van de meer kwetsbaren te behartigen en tevens maatschappelijk als een verbindende factor te fungeren om mensen dichter bij elkaar te brengen.

Cijfers over vrijwillige inzet schommelen per onderzoek maar feit is dat Nederland internationaal mede aan de top staat en dat er aanzienlijk minder vrijwillige inzet is in Vlaanderen. Volgens Paul Dekker heeft het hoge aandeel in Nederland historische wortels in een burgerlijke cultuur van medeverantwoordelijkheid voor plaatselijke voorzieningen, en in het protestantisme met klemtoon op eigen verantwoordelijkheid en autonome gemeenschappen. In een van de volgende nummers willen we wat dieper peilen naar de situatie in het eerder overwegend katholieke Vlaanderen.

Vrijwilligerswerk krijgt af te rekenen met vele maatschappelijke uitdagingen en processen zoals een toenemend individualisme, het door de samenleving gehuldigd ideaal van initiatiefnemen en zelfwerkbaarheid. Daardoor ontstaan er andere vormen van vrijwillige inzet zoals burgerinitiatieven. Bovendien tekent zich een evolutie af in het profiel van de vrij-

williger: hij of zij is minder geneigd zich voor langere tijd in te zetten voor structurele activiteiten. De nieuwe vrijwilliger wil zijn vrijwillige betrokkenheid autonoom en zelfstandig vormgeven op momenten die hem of haar het best passen. Dat vraagt de nodige flexibiliteit van organisaties en dat is volgens Marc Damen, directeur van de Zonnebloem, de grootste vrijwilligersorganisatie van Nederland, een van de grote uitdagingen.

In het discours over de zorg voor anderen, in de meest brede betekenis van het woord, waarbij er sprake is van een gedeelde verantwoordelijkheid tussen overheid, gezinnen en allerhande organisaties en instellingen wordt soms gewag gemaakt van de 'crowding out'-hypothese zeggende dat de publieke dienstverlening de private hulp verdringt. In vele organisaties staan vrijwilligers naast professionele krachten wat in een aantal gevallen tot spanningen kan leiden. Kan de vrijwilliger dezelfde taken of opdrachten vervullen als de beroepskracht; is hier sprake van verdringing? Lucas Meijs e.a. stellen in dat verband dat verdringing pas problematisch wordt wanneer dit ongewenst is; ongewenste verdringing ligt op de loer als dit aanleiding geeft tot een bezuiniging die elders terecht komt bijvoorbeeld bij een overheid of andere financier die bekort op de uitgaven. Dat vrijwilligerswerk een unieke waarde heeft en in de toekomst verder zal professionaliseren staat buiten kijf.

Lieve Vanderleyden & Arie Stolk

THEMA Vrijwilligerswerk

Vrijwilligerswerk verkend

Paul Dekker

6

Dit inleidende artikel behandelt kenmerken van vrijwilligerswerk, participatieverschillen tussen landen en tussen leeftijdsgroepen in Nederland, trends en redenen waarom mensen denken dat het slecht gaat.

Vrijwilligers en verdringing van betaalde arbeid

Lucas Meijs & Frans-Joseph Simons

11

Zorgen vrijwilligers voor verdringing van reguliere arbeid? Een analyse van de verschillen tussen vrijwilligers en beroepskrachten laat zien dat het in de praktijk wel meevalt.

Vrijwilligerswerk met het oog op de toekomst

Lieve Vanderleyden & Arie Stolk

15

Vrijwilligerswerk is het cement van onze samenleving en het aandeel vrijwilligers blijft vrij stabiel (Vlaanderen) of daalt versus stabiliseert, afhankelijk van de onderzoeksbron (Nederland). Naast organisatiegericht vrijwilligerswerk ontstaan nieuwe vormen van vrijwillige inzet.

ARBEID & INKOMEN

Deeltijdpensioen?

Sybren Kalkman

25

De ingang van de oudedagsvoorziening zou individueel bepaald moeten worden op basis van eigen keuzes.

Oudere zzp'ers: een diverse groep

Marleen Damman

28

Hoe groot is de groep oudere zzp'ers, in welke sectoren werken zij en waarom werken ze op hogere leeftijd?

WONEN & MOBILITEIT

Bewoners aan zet bij vitalisering 55+ wooncomplexen

Kees Penninx & Netty van Triest

32

Bewoners kunnen veel zelf om hun 55+ wooncomplex weer bruisend te maken, maar op de achtergrond is een professional nodig voor stut en steun.

Woongemeenschappen voor oudere kunstenaars. Geen dag zonder kunst

Yvonne Witter

36

Twee voorbeeldprojecten laten zien wat erbij komt kijken om zo'n woongemeenschap tot een succes te maken.

'Als het uitzicht groots is, kan de woning kleiner!'

Bas Liesker & Ria Wijnen

40

Amsterdamse ouderen – stadsveteranen – kiezen niet voor een verzorgingshuis maar denken na over hoe zij willen wonen als het eigen huis niet meer past.

PARTICIPATIE & ONTWIKKELING

Wie is de mantelzorger?

Henk Nies

43

Na een verkennende begripsbepaling wordt vooral het samenspel tussen informele en formele zorgverleners belicht.

De Grijze Revolte. 50Plus-stemmers in beeld	
Simon Otjes & André Krouwel	48
Blijft er voorlopig een niche voor een ouderenpartij? Het stemgedrag van honderdduizenden gebruikers van Kieskompas geeft inzicht.	
Het recht op passende zorg en ondersteuning: ervaringen met onafhankelijke cliëntondersteuning	
Anna Maria Marangos & Mirjam de Klerk	52
Burgers hebben sinds een paar jaar recht op onafhankelijke cliëntondersteuning. Hoe werkt dit in de praktijk?	
GEZONDHEID & ZORG	
Ouderenmis(be)handeling: ongezien en ongehoord	
Evelien Van Hauwaert	56
Ouderenmis(be)handeling kent vele facetten en vormen. Sensibilisering in de samenleving in het algemeen, en bij hulpverleners in het bijzonder, is cruciaal om het taboe te doorbreken.	
Op zoek naar een balans tussen ego-integriteit en wanhoop	
Jessie Dezutter & Evalyne Thauvoye	60
Het aanvaarden en integreren van het eigen verleden, heden en toekomst is een cruciale ontwikkelingstaak. Voor Vlaamse ouderen in woonzorgcentra blijkt dit vaak een moeilijke uitdaging.	
Het Zweedse Tubbemodel als 'kapstok' voor reflectie over cliëntenparticipatie	
Tom Braes	63
Het Tubbemodel wordt momenteel uitgetest in België. Participatie staat centraal. Ook andere zorgmodellen beklemtonen dat aspect. De vertaalslag resulteert idealiter in een eigen, voldoende inclusief model.	
Gemeenschapsopbouw met ouderen. Sociale vitaliteit ontstaat niet vanzelf	
Anja Machielse	66
Wat kunnen bewoners en corporaties doen om de sociale vitaliteit in hun wooncomplex te stimuleren?	

Interview met Marc Damen	19
Gerõngrafiek	24
Gesignaleerd	31, 51, 55
Gedicht	46
Column Joep Dohmen	47
Boekbespreking: Kwetsbaarheid vanuit verschillende perspectieven	70
LASA over de invloed van muziek maken op cognitieve veroudering	72

Vrijwilligerswerk verkend

PAUL DEKKER

Vrijwilligerswerk moet: nodig vanwege de vergrijzing (betaalde zorg wordt onbetaalbaar), mogelijk door de vergrijzing (er komen steeds meer kwieke ouderen) en ook nog goed voor de ouderen (het houdt ze fit en betrokken bij de samenleving). Voor we op ouderen ingaan, biedt dit openingsartikel enig inzicht in vrijwilligerswerk in het algemeen.

Wat is het?

Er is een min of meer officiële definitie van vrijwilligerswerk in Nederland (ik ga in op Nederland, maar de situatie in Vlaanderen is niet heel anders; zie Loose & Gijssels, 2007), namelijk: 'werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen of de samenleving'. Dat lijkt helder, maar in de praktijk roept deze definitie allerlei vragen op. Hoe onbetaald moet het werk zijn? Geen cent onkostenvergoeding? Of is het voldoende dat activiteiten 'niet primair voor de financiële beloning worden verricht' (aldus de definitie van *volunteering* van de Verenigde Naties)? En wat heet onverplicht als je er niet onderuit kunt door je geweten, je geloof of vanwege sociale druk? Om maar te zwijgen van vrijwilligerswerk dat wel heel dwingend wordt aanbevolen door een uitkeringsinstantie. En wat is nog 'een georganiseerd verband'? Vroeger was er wel een natuurlijk verschil tussen vrijwilligerswerk voor vreemden via verenigingen en *informele hulp* voor buurtgenoten en kennissen, maar sinds het meeste verenigingsleven erg licht is geworden, er vrijwilligersbemiddeling bestaat en we via internet en

roosters steeds meer in georganiseerde verbanden leven, is het verschil tussen georganiseerd vrijwilligerswerk en informele hulp ook vaag. In de ogen van veel vrijwilligers is het georganiseerde het minst relevant. Als men 'gewone' burgers in plaats van beleidsambtenaren en onderzoekers vraagt om aan te geven wat vrijwilligerswerk is, dan is het volgens hen veel belangrijker dat er een zekere mate van opoffering en regelmaat is (Meys e.a., 2003).

Waar staan we?

In de Westerse wereld doen de Noord-Amerikanen waarschijnlijk het meeste vrijwilligerswerk (Musick & Wilson, 2008: 342 e.v.; Dekker & Van den Broek, 2005). Dat gebeurt daar vaak in en via kerkelijke verbanden en is meestal gericht op zorg en armoedebestrijding. In Europa hoort Nederland tot de top, samen met de Noordse landen. Hier zijn veel vrijwilligers te vinden in de vrijetijdssectoren, vooral bij sportclubs (Dekker & Van den Broek, 2005). Zuidelijker in Europa, te beginnen in Wallonië, is er minder vrijwilligerswerk, relatief vaak voor belangenorganisaties en in de (ouderen)zorg.

Hoe groot het aandeel vrijwilligers in een land is, hangt af van de strengheid van de vraagstelling in onderzoek – gaat men af op ‘wel eens wat doen’ of een vraag naar tijdsbesteding per week – en ook van waar men op focust. Soms wordt de nadruk gelegd op onbetaalde arbeid. Ondervraagden denken dan waarschijnlijk wel aan schoonmaakwerk maar ze vergeten misschien hun lidmaatschap van een bestuur waarbinnen ze vrijwilligerswerk verrichten. Soms ligt de nadruk op het georganiseerde verband en wordt gevraagd naar onbetaalde activiteiten voor verenigingen.

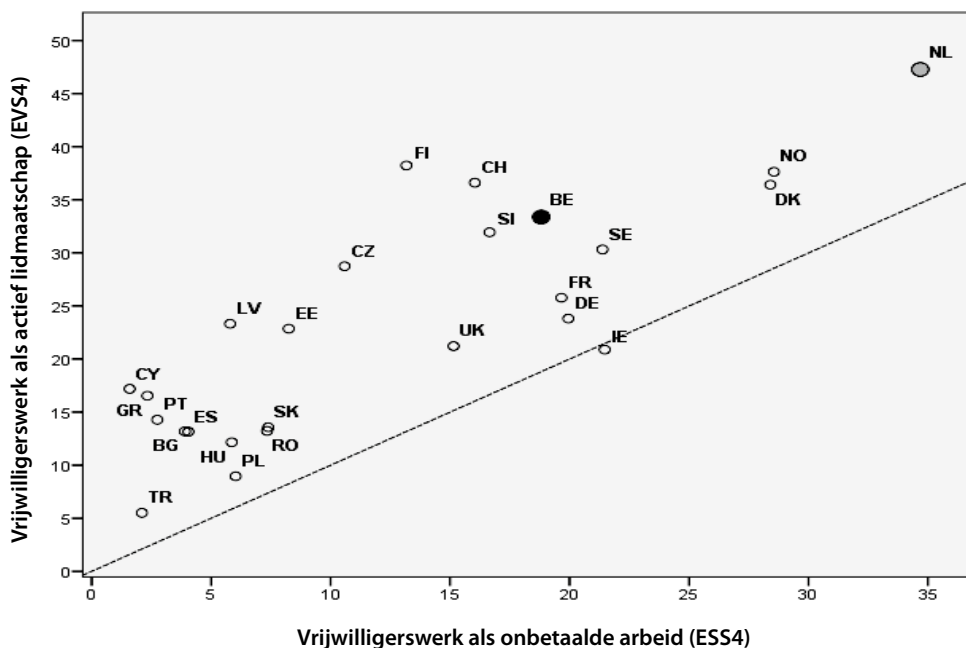
In figuur 1 wordt de positie van 25 landen (22 EU-landen, Noorwegen, Zwitserland en Turkije) vermeld volgens twee van dergelijke metingen. De vraag naar onbetaalde activiteiten levert hier overal - behalve in Ierland (dat zit op de diagonaal van gelijke percentages) - meer vrijwilligers op dan de vraag naar onbe-

taalde arbeid. Maar er is wel een duidelijke samenhang tussen beide metingen.

In de afgelopen decennia variëren de cijfers voor Nederland ruwweg tussen de 15 en ruim 50% (Dekker & De Hart, 2009; voor België variëren de cijfers rond de eeuwwisseling tussen 12 en 37%: Loose & Gijssels, 2007, pp. 37-38). Als in onderzoeken steeds hetzelfde gevraagd wordt, kunnen de cijfers wel vergeleken worden en iets zeggen over ontwikkelingen of verschillen tussen landen of groepen mensen. Maar helemaal zonder problemen is dat niet. Vraag je naar actief lidmaatschap van verenigingen, dan melden zich meer mannen. Vraag je naar onbetaalde dienstverlening, dan komen er meer vrouwen naar voren.

Tradities

Hoe men ook meet, er zijn veel vrijwilligers in Nederland. Dat heeft historische wortels in

Figuur 1. Vrijwilligerswerk als onbetaalde arbeid^a en als actief lidmaatschap^b in 25 landen in 2008/9, in %

^a Het % dat vrijwilligerswerk vermeldt in antwoord op de vraag 'Heeft u in de afgelopen maand onbetaalde arbeid of vrijwilligerswerk verricht?'

^b Het % dat vrijwilligerswerk vermeldt als na een vraag over lidmaatschap van een rij organisaties wordt gevraagd: 'Doet u voor een van deze organisaties of activiteiten onbetaald vrijwilligerswerk?'

Bronnen: European Social Survey (ESS) 4 en European Values Studie (EVS) 4

een burgerlijke cultuur van medeverantwoordelijkheid voor plaatselijke voorzieningen (in plaats van vertrouwen in vorsten) en in het protestantisme met zijn nadruk op eigen verantwoordelijkheid en autonome gemeenschappen (in plaats van het hiërarchische katholicisme). Bevolkingsgroepen leerden al vroeg zich voor hun gemeenschappelijke belangen te engageren, los van hogere politieke en religieuze machten. Deze *civil society* kreeg in de eeuw van de verzuiling (grofweg 1860-1960) verder gestalte. Verzuiling als een zich veelomvattend organiseren per religieuze en ideologische groep (met eigen voorzieningen voor onderwijs, zorg, ontspanning, informatievoorziening et cetera) vergde veel vrijwillige inzet. Vrijwilligers waren belangrijk als toegewijde aanhangers om de kudde bijeen te houden en in de concurrentie om schaarse middelen tussen de zuilen. De verzuiling kreeg gestalte in een rijk rooms, protestants en ook socialistisch verenigingsleven en wat minder in liberale, humanistisch, joodse en neutrale andere tegenhangers, maar allemaal

met veel vrijwilligersposities. Een en ander is niet volstrekt uniek voor Nederland – het protestantisme trok ook elders in Noordwest-Europa zijn sporen en ook België en Oostenrijk kenden hun zuilen – maar in Nederland ontwikkelde zich wel een heel sterke traditie van verwachtingen van vrijwillig engagement. Het was normaal om bij nieuwe problemen en uitdagingen niet te wachten tot de overheid of een innovatieve ondernemer iets ging doen, maar vanuit de ontstane maatschappelijke verbanden zelf iets te ontwikkelen. In de naoorlogse verzorgingsstaat ontwikkelden zich publiek gefinancierde instellingen voor zorg en onderwijs, zwaar gesubsidieerde nonprofits voor ontwikkelingswerk en dergelijke. Vrijwilligers bleven daarin belangrijk, zij het over de hele linie steeds minder bestuurlijk en meer ondersteunend.

Ondanks de ‘verstatelijking’ en later ‘vermarkting’ van oude particuliere initiatieven, leeft de traditie van vrijwillig engagement voor collectieve aangelegenheden voort. Al zijn burgerinitiatieven soms meer publiek ge-

Tabel 1. Vrijwilligerswerk en collectieve actie in de Nederlandse bevolking naar leeftijdsgroepen, 1980-2017 (in %)

	1980	1987	1993	2000	2008/9	2012/3	2016/7
Vrijwilligerswerk^a: allen	.	.	28	28	26	28	27
• 16-29-jarigen	.	.	18	19	17	22	19
• 30-49-jarigen	.	.	33	30	28	30	27
• 50-64-jarigen	.	.	28	32	32	32	33
• 65-plussers	.	.	25	30	26	28	30
Collectieve actie^b: allen	27	25	30	26	25	28	27
• 16-29-jarigen	28	24	26	16	22	24	22
• 30-49-jarigen	30	30	35	29	27	32	30
• 50-64-jarigen	23	25	31	32	27	34	32
• 65-plussers	14	14	21	22	19	20	21

^a 'Verricht u vrijwilligerswerk, dat wil zeggen: onbetaald werk ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging?'

^b 'Heeft u zich in de afgelopen 2 jaar wel eens samen met anderen actief ingespannen voor een kwestie van ... nationaal belang of voor een kwestie met betrekking tot een wereldprobleem als vrede of armoede?' En/of '... een kwestie van gemeentelijk belang, voor een bepaalde groep in de gemeente of voor uw buurt?'

Bron: Onderzoek Culturele veranderingen in Nederland

financierde acties van professionals en al is er soms ongemak bij religieuze initiatieven, het idee van 'private action for the public good' behoudt veel draagvlak.

Trends

Velen, niet in de laatste plaats vrijwilligers zelf, denken dat het vrijwilligerswerk minder wordt. Daar is weinig aanleiding voor. De cijfers verschillen tussen onderzoeken en schommelen per onderzoek, maar bij elkaar tonen meerjarige enquêtes voor Nederland stabiliteit en geen neerwaartse trend (Dekker & De Hart, 2009). Tabel 1 toont voor de hele bevolking geen trend in vrijwilligerswerk sinds 1993 (geen eerdere metingen) en evenmin voor collectieve acties sinds 1980.

Voor de opgenomen leeftijdsgroepen zijn er voor vrijwilligerswerk ook geen evidente trends te signaleren. Daarvoor is de periode wat kort. Qua collectieve actie lijken ouderen nu wel actiever dan in de jaren 80. Deze indrukken worden bevestigd in statistische analyses waarin ook de in tabel 1 weggelaten tussenliggende jaren meedoen: bij vrijwilligerswerk sinds 1993 zien we nog steeds geen trends, maar bij de deelname aan collectieve acties is de trend neerwaarts bij de twee leeftijdsgroepen onder de 50 en opwaarts bij de 50-64-jarigen en 65-plussers.

Andere gegevens over vrijwilligerswerk over een langere periode laten ook specifiek voor vrijwilligerswerk een verschuiving zien waarbij jongeren minder, en ouderen meer vrijwilligerswerk verrichten - of in het bijzonder en sterker: van mensen met betaald werk en jonge kinderen naar ouderen met weinig of geen betaald werk (Dekker & De Hart 2009, p. 64 e.v.; Musick & Wilson 2007, p. 370 e.v.).

Door de massale toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt staat het vrijwilligerswerk van werkende ouders, met name van voormalige huisvrouwen, onder druk. Er zijn niet perse minder vrijwilligers, maar ze steken er wel minder tijd in. Dat is lang gecompenseerd door meer vrijwilligerswerk van ouderen. Door langer doorwerken, een groter beroep op hun mantelzorg, de opvang van kleinkin-

deren en reisplannen neemt ook daar de druk toe.

Naast deze demografische trend is er een trend 'van kerk naar werk'. Kerkgang is in Nederland nog altijd een zeer belangrijke achtergrond van vrijwilligerswerk, door een combinatie van opgeroepen worden tot goede werken en sociale druk. Maar het aantal kerkgangers daalt sterk. Meer in het algemeen is er een neergang in het verenigingsleven waarin vrijwilligerswerk als actief lidmaatschap wordt beleefd. Mensen worden vaker actief om bepaalde activiteiten als zodanig te ondernemen, en die beoordelen ze ook meer als werk. Al is het onbetaald: het moet een doel hebben, 'verschil maken' en ook een beetje efficiënt gebeuren.

De derde en laatste trend die ik hier wil signaleren, is de groei van 'geleid vrijwilligerswerk' dat niet zo vrijwillig of onbetaald is. Het wordt verwacht als tegenprestatie voor een uitkering of voor een korting op de lidmaatschapsbijdrage, als onderdeel van een opleiding (maatschappelijke stages) of van een baan (werknemersvrijwilligerswerk). Vrijwilligerswerk wordt gestimuleerd als zinvolle tijdsbesteding of integratiemiddel. Bijvoorbeeld voor mensen met beperkingen of vluchtelingen. Vaak kan men beter spreken over het uitvoeren van gemeenschapstaken dan over vrijwilligerswerk. Voor de 'echte' vrijwilligers kunnen de nieuwe collega's een verrijking of mooie uitdaging zijn, maar ook een bedreiging van hun identiteit.

Zorgen

Als er geen dalende aantallen vrijwilligers zijn, waarom is er dan alom het gevoel van toeneemende tekorten?

Ten eerste omdat het niet meer lukt bepaalde functies op te vullen. Oudere mannen die bijna fulltime hun voetbalclub op de been houden, laten zich als zodanig niet vervangen. Maar als je hun werk opknipt in kleinere activiteiten voor een beperkte periode lukt het vaak wel. Daar zijn dan wel meer individuen voor nodig.

Ten tweede hebben organisaties de neiging hun eigen tekorten te creëren. Als alles

goed gaat, bedenkt men extra activiteiten, ontdekt men nieuwe doelgroepen, et cetera. Tot het niet meer te bemensen is, zeker als het daarna even minder goed gaat.

Ten derde is er meer vrijwilligerswerk te doen: het aantal hulpbehoevende ouderen neemt toe, de georganiseerde sport vraagt meer ondersteuning en er moeten meer bezuinigingen worden opgevangen. Daarbij komt dat het aantal vrijwilligers wellicht niet daalt, maar de beschikbare tijd per vrijwilliger waarschijnlijk wel. Dat kan deels worden opgevangen door efficiënter te werken, maar daar zitten grenzen aan.

Op een aantal terreinen dreigen er serieuze tekorten, met name bij de langdurige zorg. De tekorten zullen niet worden opgelost door substantieel meer betaalde professionele zorg (het zal al moeilijk zijn om die op peil te houden) en niet door substantieel meer mantelzorg (er zal juist meer vrijwilligerswerk nodig zijn om mantelzorgers te ontlasten; De Boer & De Klerk, 2013). De waarschijnlijk toenemende behoefte aan vrijwillige zorg is een belangrijk gegeven, maar het zou jammer zijn als de discussie over vrijwilligerswerk door ouderen alleen daarover zou gaan. Er is ook ander vrijwilligerswerk te doen voor de groeiende groep ouderen en het is ook van belang wat het werk hen oplevert aan levensvulling en welbevinden.

Literatuur

- Boer, A. de & Klerk, M. de (2013). *Informele zorg in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. & Hart, J. de (red.) (2009). *Vrijwilligerswerk in meervoud*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. & Broek, A. van den (2005). Involvement in voluntary associations in North America and Western Europe. *Journal of Civil Society* 1(1), 45-59.
- Loose, M. & Gijssels, C. (2007). *De meting van het vrijwilligerswerk in België*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Meijs, L., Handy, F., Cnaan, R., Brudney, J., Ascoli, U., Ranade, S., Hustinx, L., Weber, S., & Weiss, I. (2003). All in the eyes of the beholder. In: P. Dekker & L. Halman (red.), *The values of volunteering* (pp. 19-34). New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Musick, M.A. & Wilson, J. (2007). *Volunteers. A social profile*. Bloomington (IL): Indiana University Press.

Over de auteur

Prof. dr. Paul Dekker is hoogleraar Civil society aan Tilburg University en onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Vrijwilligers en verdringing van betaalde arbeid

LUCAS MEIJS & FRANS-JOSEPH SIMONS

Vooraf bij vakbonden en uitkeringsinstantie UWV speelt de vrees dat vrijwilligers beroepsmatig werk overnemen en dat ze daarmee betaalde arbeid verdringen. En helaas ontdekken veel werklozen, en dus ook ouderen, dat ze daarom van het UWV veel vrijwilligerswerk niet mogen doen. Maar veelal gaat het hier om koudwatervrees.

Duiding van vrijwilligerswerk en verdringing

In Nederland ligt het percentage ouderen (45+) dat vrijwilligerswerk doet rond 50% (Meijs e.a., 2017). Vrijwilligerswerk is onbetaald en onverplicht, in georganiseerd verband voor anderen of voor de samenleving (Burger & Dekker, 2014); mantelzorg valt daar buiten.

Maar hoe zit dat met verdringing? De ultieme voorwaarde voor verdringing is uitwisselbaarheid: vrijwilligers en beroepskrachten doen dezelfde activiteiten in dezelfde context. Uitwisselbaarheid is een neutrale term, maar verdringing niet. Iedereen begrijpt dat uitwisselbaarheid, en daarmee de mate van ongewenste verdringing, bij een vrijwillige voetbaltrainer van de kleinste junioren van de lokale amateurvereniging heel anders is dan bij een vrijwilliger van een bibliotheek. De vraag is dus: in welke context leidt het overnemen van welke taken tot ongewenste verdringing? Hoe heet wordt de soep gegeten?

Toegevoegde waarde: verschillende taken?

De eerste vraag is: zijn taken uitwisselbaar? In een onderzoek in samenwerking met het wetenschappelijk instituut van 50plus stellen Meijs, Parren en Simons (2017) dat het toegevoegde waarde perspectief het fundamentele antwoord geeft. Dit perspectief gaat uit van de (unieke) bijdrage die vrijwilligers leveren door het vrijwillig en onbetaald opofferen van hun tijd (Metz e.a., 2016; Bridges Karr e.a., 2014). Zodoende kan op basis van inhoudelijke verschillen tussen vrijwilligerswerk en betaald werk een activiteit worden opgeknipt in delen die beter door vrijwilligers of door beroepskrachten kunnen worden gedaan. In de pedagogische *civil society* gaat het bij verschil tussen vrijwilligers en beroepskrachten vooral om 'betekenisvolle relaties' en 'rijkere context' (Metz e.a., 2016). Van Overbeek (2017) komt voor de vrijwilligers bij UNICEF tot de volgende zeven unieke waardefactoren:

- Geloofwaardigheid: vrijwilligers zijn vaak beter in staat om betekenisvolle relaties te starten en onderhouden.

- Netwerkeffect: de eigen netwerken van vrijwilligers kunnen de context van de organisatie verrijken, het werk van de organisatie transparanter maken en de aantrekkelijkheid voor donaties en inzet van derden vergroten.
- Diversiteit: de grote diversiteit aan vrijwilligers maakt het voor organisaties vaak makkelijker om verschillende doelgroepen te bereiken.
- Nabijheid: gedeelde culturele achtergrond, religie, geslacht, sociale waarden of afkomst uit dezelfde omgeving zorgt voor een gelijkenis-effect, waardoor mensen zich sneller met vrijwilligers verbonden voelen.
- Bron van feedback: doordat hun broodwinning niet op het spel staat en zij dus onafhankelijker zijn, vormen vrijwilligers een eerlijke bron van feedback op de organisatie.
- Bron van innovatie: door hun onafhankelijkheid hebben vrijwilligers een 'luxury of focus' waardoor zij meer tijd, moeite en creativiteit kunnen steken in het bedenken van nieuwe activiteiten en programma's.
- Gunfactor: altruïsme, dat samengaat met vrijwillige inzet, verhoogt de gunfactor voor anderen om de organisatie ook te ondersteunen.

Gebruik maken van de unieke waarde van beroepskrachten en vrijwilligers betekent dus dat ze elkaar niet kunnen vervangen en niet verdringen. Wanneer deze unieke waarde niet speelt, kan er wel uitwisselbaarheid zijn, en daarmee ook ongewenste verdringing. Daarom speelt de context van het vrijwilligerswerk ook een belangrijke rol.

Het effect van de context

Meijs e.a. (2017) omschrijven vier benaderingen van contexten van vrijwilligerswerk die de beoordeling van verdringing beïnvloeden.

Allereerst verschilt de context van vrijwilligerswerk op basis van de doelstelling van de organisatie. Handy (1988) geeft drie typen organisaties:

- Mutual support organisatie, zoals de sportvereniging, het zangkoor of zelfhulporga-

nisaties, bijvoorbeeld Anonieme Alcoholisten.

- Service delivery organisatie, zoals het Rode Kruis, de Zonnebloem, dierenasiels, zorginstellingen.
- Campaigning organisatie, zoals Amnesty International, Greenpeace, politieke partijen.

Voor campaigning organisaties is het relevant dat burgers zonder financieel eigenbelang een stem geven aan het belang van anderen. (On)gewenste verdringing betekent hier dat burgers als vrijwilliger (g)een politieke mening mogen hebben. Ook bij Mutual support organisaties is verdringing minder problematisch, omdat verdringing daar onderling, in eigen 'gemeenschap' plaatsvindt: ook beroepskrachten hebben het kenmerk waar de organisatie op gebaseerd is. Concreet: vrijwilligers en beroepskrachten hebben bij de Anonieme Alcoholisten allemaal een alcoholverleden. Verdringing kan wel eerder ongewenst zijn binnen een service delivery organisatie. Immers, daar gaat het om het helpen van een cliënt waaraan de vrijwilliger goedkoper een dienst gaat verlenen.

De tweede context is het georganiseerde verband. Meijs & Westerlaken (1994) onderscheiden hierbij drie typen:

- Vrijwilligers georganiseerde organisaties, zoals scouting, sportverenigingen, hobbyclubs, zelfhulporganisaties.
- Vrijwilligers gestuurde organisaties, zoals bijzonder onderwijs, grotere cultuurinstellingen.
- Vrijwilligers ondersteunde organisaties, zoals ziekenhuizen, verpleeghuizen, (bijzonder) onderwijs, theaters.

In een vrijwilligers georganiseerde organisatie zijn vrijwilligers dominant. Vanuit het perspectief van een 'nieuwe' beroepskracht zal in zo'n organisatie verdringing niet snel ongewenst zijn, maar vanuit vrijwilligers juist mischien wel. Immers, hierbij wordt de vrijwilliger, bijvoorbeeld een voetbaltrainer, dan vervangen door een beroepskracht. In de vrijwilligers gestuurde organisaties kan er eigenlijk geen verdringing plaatsvinden, zonder dat

hier een heel bewuste keuze aan voorafgaat om alle bestuurders te gaan betalen. Echter, in vrijwilligers ondersteunde organisaties is het risico op ongewenste verdringing groot en nadrukkelijk aanwezig, juist omdat er daar al een grijs gebied is wegens de bewuste combinatie van beroepskrachten en vrijwilligers, waarbij vrijwilligers de beroepskrachten ondersteunen.

Als derde context onderscheiden we de maatschappelijke inbedding van het vrijwilligerswerk. Werkzaamheden kunnen worden gedaan door de overheid (staat), het bedrijfsleven (markt) en de non-profit of non-gouvernementele sector (civil society) (zie Van der Donk, 2001). In alle drie de sectoren kunnen beroepskrachten en vrijwilligers door elkaar heen gevonden worden. Bij activiteiten binnen markt en staat geldt dat grote uitwisselbaarheid mogelijk is, maar dat uitwisseling in de praktijk eerder ongewenst kan zijn. Daarentegen biedt de civil society de natuurlijkste positie voor vrijwilligers en vrijwilligerswerk. Dat het hierbij gaat om organisaties van burgers zelf, die in een eigen mini-democratie (vereniging) beslissingen nemen over hun eigen tijdbesteding en de besteding van middelen, maakt de verdringing vaak ook minder snel ongewenst. Ze draaien zelf voor de consequentie op.

Als laatste context kan gekeken worden naar de economische waarde van vrijwilligers: vervangingswaarde, investeringswaarde of marktwaarde (Handy & Srinivasan, 2004; Mook e.a., 2007). Hier moeten we ons afvragen wie er van een kostenbesparing door vrijwilligerswerk profiteert. Wanneer dit degene is die het vrijwilligerswerk uitvoert, bijvoorbeeld door lagere contributie bij de sportclub of goedkopere benzine bij de zelfbedieningspomp, zal verdringing niet problematisch worden gevonden. Maar wanneer het kostenvoordeel voor zowel vrijwilligers als klanten onduidelijk is, wordt verdringing eerder ongewenst. Denk aan het vervangen van de betaalde suppoost in de gesubsidieerde schouwburg: het gevoel is dan al snel dat vrijwilligersinzet op 'oneigenlijke gronden' gebeurt, omdat het kostenvoordeel dan bij de

overheid ligt. Of anders gezegd: vrijwilligerswerk dat gekwalificeerd wordt als 'zelfwerkzaamheid', zoals veel werk van leden en ouders in een sportvereniging, is moeilijk uitwisselbaar met andere beroepskrachten. Wanneer echter de ontvanger van de dienst duidelijk te scheiden is van de producent ervan, zijn vrijwilligers en beroepskrachten veel makkelijker uit te wisselen. Een analoge redenering geldt voor de ongewenstheid van de verdringing. Hoe directer het voordeel van het vrijwilligerswerk toekomt aan de vrijwilliger zelf, hoe minder snel de verdringing als ongewenst zal worden beschouwd.

Relativering van de verdringings-effecten

Verdringing en uitwisselbaarheid tussen beroepskrachten en vrijwilligers is van alle tijden en plaatsen. De discussie wordt geladen vanuit een schaarste-perspectief. Hierin worden, bij te weinig geld of voldoende geschikte vrijwilligers, beroepskrachten vervangen omdat het goedkoper is. Of worden, bij voldoende budget of lastig te werven vrijwilligers, beroepskrachten aangenomen omdat het makkelijker is. Verdringing wordt pas problematisch wanneer dit ongewenst is. Het schaarste-perspectief biedt een verklaring van de verdringing maar geen (subjectieve) beoordeling van de ongewenstheid daarvan. Daarvoor is een inhoudelijke afweging nodig. Allereerst, wanneer er een duidelijke unieke waarde wordt toegevoegd is verdringing minder snel ongewenst. Ten tweede is er een groot effect van de context. Organisaties waarin alleen vrijwilligers werken, kunnen eigenlijk niet verdringen. Politieke organisaties kunnen beroepskrachten vervangen door vrijwilligers maar het 'verbieden' van een politieke actie omdat die alleen door beroepskrachten gedaan mag worden is natuurlijk ridicuul. Veel lastiger zijn organisaties die diensten verlenen. Als die diensten verleend worden door vrijwilligers binnen hun eigen organisatie waarmee de bespaarde kosten terecht komen bij de vrijwilliger zelf (zelfwerkzaamheid) is er nauwelijks ongewenste verdringing. Ongewenste verdringing ligt op de loer als het gaat

om een kostenbesparing die ergens anders terecht komt, zoals bij een bezuinigende overheid of andere financier. Verdringing wordt wel echt lastig als de 'vrijwilliger' die ingezet wordt feitelijk geen vrije keuze heeft, zoals de tegenprestatie bij de bijstand, wat de landelijke overheid dus terecht geen vrijwilligerswerk noemt. Of bij de doorgaande stageplaatsen in de creatieve sector, waar het schaarsest-perspectief met betrekking tot het vinden van betaald werk echt omdraait.

Literatuur

- Bridges Karr, L., Meijs, L. & Metz, J. (Eds.), *Volunteering and youth services* (pp. 127-141). Amsterdam, SWP publishers.
- Donk, Van der W.B.H.J. (2001). *De gedragen gemeenschap*. Oratie Universiteit van Tilburg, Faculteit der Rechtswetenschappen.
- Handy, F., & Srinivasan, N. (2004). Valuing volunteers: An economic evaluation of the net benefits of hospital volunteers. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 33(1), 28-54.
- Meijs, L., Parren, K. en Simons, F.J. (2017). *De oudere vrijwilliger beschouwd: een onderzoek naar de waarde van vrijwilligerswerk door ouderen en een beoordeling van uitwisselbaarheid en verdringing*. Onderzoek i.o.v. Wetenschappelijk bureau 50Plus.
- Metz, J., Roza, L., Meijs, L., Baren van, E., & Hoogervorst, N. (2016). Differences between paid and unpaid social services for beneficiaries. *European Journal of Social Work*, 1-14.
- Mook, L., Handy, F., Ginieniewicz, J., & Quarter, J. (2007). The value of volunteering for a non-profit membership association: The case of ARNOVA. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 36(3), 504-520.
- Van Overbeeke, P.S.M. (2017). *The Value of Volunteers: The case of UNICEF NL*. Master's thesis, RSM, Erasmus University Rotterdam, the Netherlands. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/319331125_The_Value_of_Volunteers

Over de auteurs

Lucas Meijs is hoogleraar Strategische Filantropie en Vrijwilligerswerk aan de Rotterdam School of Management, Erasmus Universiteit. *Frans-Joseph Simons* is bedrijfskundige en historicus en werkt als onderzoeker aan de Rotterdam School of Management, Erasmus Universiteit.

Vrijwilligerswerk met het oog op de toekomst

LIEVE VANDERLEYDEN & ARIE STOLK

Het verenigingsleven in de lage landen is gegroeid vanuit diverse religieuze en ideologisch geïnspireerde organisaties die de belangen van burgers wilden dienen en beschermen. In dat kader was de inzet van vrijwilligers heel belangrijk. Mensen die zich vrijwillig engageren in een of andere organisatie dragen verantwoordelijkheid maar worden ook geconfronteerd met verplichtingen. Echter het klassieke verenigingsleven is voor een aantal vrijwilligers wat minder aantrekkelijk geworden want onvoldoende aangepast aan de veranderende samenleving waarin er meer ruimte is voor initiatiefneming en autonomie. Zo krijgen onder meer burgerinitiatieven meer draagvlak als een vorm van vrijwillige inzet.

Definitie van het begrip en belang van vrijwilligerswerk

We kunnen er niet omheen: vrijwilligerswerk is het cement van onze samenleving. Het verenigingsleven zou niet kunnen bestaan zonder vrijwilligerswerk. Heel wat mensen maken zich verdienstelijk in de zorg om de ander, het milieu, bescherming van monumenten, vredesactivisme, vluchtelingen, sportmanifestaties, enzovoort. Het aantal vrijwilligers in sportverenigingen is veruit het grootst, daarna volgen scholen (bijvoorbeeld oudercommissies en bestuur), kerken en levensbeschouwing, culturele verenigingen, wijk en hobbyverenigingen, jeugdwerk en scouting, en vakverenigingen (Dekker & de Hart, 2009).

Maar wat verstaan we eigenlijk onder vrijwilligerswerk? De definitie die het meest ingang heeft gevonden, bevat wel altijd vier componenten: 1) het geheel aan activiteiten dat op vrijwillige basis wordt uitgevoerd; 2)

zonder financiële vergoeding, maar vaak wel met een onkostenvergoeding; 3) in een georganiseerd verband en 4) met een maatschappelijk doel en voor anderen. Hoewel deze definitie al lang standhoudt, werd ze geregeld ter discussie gesteld (Claassen & Welling, 2006). Het is in het kader van deze bijdrage niet mogelijk dieper in te gaan op deze discussie en de vele verkenningen ter zake, maar doorgaans wordt het aspect van het georganiseerd verband als het meest problematisch aangemerkt. De praktijk leert onder andere dat meer en meer initiatieven ontstaan vanuit burgers die niet opereren vanuit enig georganiseerd verband (zie verder). In dat opzicht willen we de definitie verbreden naar 'in een al dan niet georganiseerd verband' en is de term 'vrijwillige inzet' wellicht meer aangewezen.

Onmiskenbaar doet de overheid grote inspanningen om het enorme maatschappelijke

kapitaal te mobiliseren waarover een samenleving beschikt. Ook in de context van een vermaatschappelijking van de zorg, een ontwikkeling die de zorg voor de meer kwetsbaren onder ons geïntegreerd in de samenleving wil laten verlopen, zijn vrijwilligers niet weg te denken. Het beleid zet in op het aanmoedigen van sociale netwerken, buurtwerking en het verenigingsleven zodat mensen zich meer met elkaar verbonden weten.

Vrijwilligerswerk lijkt vanzelfsprekend, maar dat is het niet. De inzet en betrokkenheid is groot maar de erkenning door de samenleving is er niet altijd. Nochtans creëert vrijwilligerswerk een meerwaarde voor het geheel van de samenleving, al was het maar doordat vrijwilligers hun tijd vrijwillig en onbetaald opofferen (zie het artikel van Meijs e.a. in dit nummer). Vrijwilligers zelf kunnen er ook wat aan overhouden: je wordt er als vrijwilliger gelukkiger van als je iets doet voor de samenleving en het zou een positieve invloed hebben op het welbevinden.

Vrijwilligers meer tevreden?

Onderzoek op basis van de *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe* (SHARE), opgezet om inzicht te verkrijgen in de verschillen in de kwaliteit van leven van 50-plusers in Europa, bevat onder meer gegevens over rollen die ouderen opnemen zoals informele zorg, vrijwilligerswerk, oppas van kleinkinderen (Vanderleyden & Heylen, 2015). In 2010-2011 engageerde 14% van de Vlaamse ouderen van 50-plus zich in vrijwilligerswerk. De gegevens voor Vlaanderen geven geen significante samenhang te zien tussen de frequentie van vrijwilligerswerk en de levenstevredenheid. Andere onderzoeken, onder meer van Rosario e.a. (2004) en van Thoits & Hewitt (2001), vonden wel een verband. Analyses van Thoits & Hewitt (2001) tonen aan dat het verrichten van vrijwilligerswerk het welbevinden ten goede komt en dat degenen met een hoger welbevinden zich in vrijwilligerswerk engageren. Zij poneren een oorzakelijk verband en hebben het tegelijk over een sociale selectie. '*Well-being facilitates volunteer involvement and volunteer involvement subse-*

quently augments well-being' (Thoits & Hewitt, 2001, 117).

Omvang: Vlaanderen versus Nederland

Nederland scoort in het algemeen hoog inzake vrijwillige inzet: ongeveer 40% van de Nederlanders is als vrijwilliger actief. De deelname onder hoogopgeleiden is er aanzienlijk hoger dan onder lager opgeleiden. In onderzoek is herhaaldelijk vastgesteld dat ouderen vaker vrijwilligerswerk doen en meer tijd besteden aan vrijwilligerswerk dan jongeren. De sterkere kerkelijkheid en het hogere niveau van sociaal vertrouwen van oudere leeftijdsgroepen verklaren waarom zij vaker aan vrijwilligerswerk doen (Dekker & de Hart, 2009, 191).

Het nieuwste VU-onderzoek 'Geven in Nederland 2017' geeft een daling te zien van het aandeel vrijwilligers, een trend die volgens voorgaande edities al eerder was ingezet. In 2010 deed 41% vrijwilligerswerk, in 2016 is dat nog 36% (Bekkers e.a., 2017). Ook het aantal uren dat vrijwilligers actief zijn, is afgenomen: van gemiddeld 21 uur per maand in 2010 naar 14,5 uur in 2016. Er is echter enig voorbehoud op zijn plaats aangezien de cijfers per onderzoek wisselen, afhankelijk van de vraagstelling en timing van het onderzoek.

In Vlaanderen ligt het aandeel van de vrijwilligers gevoelig lager dan in Nederland; het schommelt in de periode 1996-2015 rond de 20% (Bral & Pauwels, 2017). Meer mannen dan vrouwen doen er vrijwilligerswerk, hoogopgeleiden meer dan laagopgeleiden, oudere leeftijdsgroepen meer dan jongere. Ook de levensbeschouwing speelt: katholieken of christenen doen meer vrijwilligerswerk dan vrijzinnigen en niet-gelovigen. Soms wordt beweerd dat er een terugval is in het aandeel maar de cijfers spreken dat tegen. Wat betreft het aantal uren vrijwilligerswerk of de intensiteit, is er evenmin reden tot doemdenken maar de tijd die aan het vrijwilligerswerk wordt besteed, is in Vlaanderen globaal ook eerder dalend. We vermoeden dat een groeiend gebrek aan tijd wegens elkaar beconcurrerende activiteiten een mogelijke verklaring kan bieden.

Nieuwe ontwikkelingen

De samenleving verandert en de relaties tussen mensen en organisaties worden losser. Dit is niet nieuw want staat al beschreven in Putnam's *Bowling Alone* (2000), maar deze ontwikkeling heeft op termijn wel gevolgen voor het vrijwilligerswerk. Het leidt er bijvoorbeeld toe dat organisaties moeilijker vaste vrijwilligers vinden voor structurele activiteiten of vrijwilligers die zich voor lange tijd aan de organisatie willen verbinden. De vrijwilliger van nu is niet dezelfde als die van vroeger. Drukbezet, van jong tot oud, vragen vrijwilligers een andere benadering van het vrijwilligerswerk. De nieuwe vrijwilliger wil zich meer dan vroeger kunnen ontwikkelen in het vrijwilligerswerk; wil de tijdsbesteding duidelijk inperken en afspraken maken over de hoeveelheid tijd; wil niet alleen wat geven, maar verwacht ook wat terug te krijgen (vrijwilligerswerk-op-maat) (van Baren e.a., 2011).

Volgens Hustinx (2017) mag het onderscheid tussen de klassieke vrijwilliger en de nieuwe vrijwilliger niet te scherp gesteld worden. De klassieke of collectieve vrijwilliger verbond zich sterker met collectieve identiteiten, zoals sociale klasse, gender, religie of ideologie. Deze collectieve identiteiten zien we afbrokkelen als gevolg van processen zoals een toenemende individualisering. De nieuwe vrijwilliger zou volledige keuzevrijheid willen, zoeken naar kortstondige opdrachten en vooral bezig zijn met eigen persoonlijke interesse. Zo een vaart loopt het niet. Deze tegenstelling tussen de klassieke en de nieuwe vrijwilliger is volgens de auteur te sterk en doelt op een breuklijn. Welnu het gaat eerder om een diversifiëring van stijlen in het vrijwilligerswerk dan om een breuk. Er is thans een veel grotere keuze tussen alternatieven van stijlen en ook de motieven om te 'vrijwilligen' worden breder. Mensen willen er zelf ook iets aan hebben.

Gevolg gevend aan de nieuwe vrijwilligersidentiteit, moeten organisaties ruimte bieden aan vrijwilligers, luisteren naar hun ideeën, inzicht verwerven in wat vrijwilligers verwachten. De vraag is dan: wat hebben organi-

saties te bieden (van Baren e.a., 2011). Er is behoefte aan meer flexibilisering binnen het nieuwe vrijwilligerswerk. Tegelijkertijd is er een tendens tot professionalisering van het vrijwilligerswerk en dat wordt onder meer zichtbaar in de wijze waarop het wordt georganiseerd (aandacht voor werving, opleiding, matchingkwesities), hoe moderne communicatiemiddelen worden ingezet (internet, sociale media ...) en er doelmatigheid wordt nagestreefd.

Burgerinitiatieven: een andere vorm van vrijwilligerswerk?

Naast het organisatiegerichte vrijwilligerswerk wordt vastgesteld dat steeds meer vrijwilligers zich inzetten buiten een organisatieverband (Hetem & Straatman, 2011). Die 'de-institutionalisering' maakt plaats voor andere vormen van vrijwilligerswerk waaronder burgerinitiatieven. Kenmerkend is dat er geen gevestigde organisatie achterstaat; de initiatieven komen spontaan van de grond op basis van de ideeën en inzet van mensen. Het zijn initiatieven van individuele burgers of van groepen van burgers die zich inzetten voor de samenleving, vaak op lokaal niveau. Het kan gaan om het ondersteunen van oudere burgers waarbij de initiatiefnemers een ruimte of plek inrichten met de bedoeling het samenkomen van ouderen kansen te geven. De initiatieven kunnen ook ten goede komen aan de initiatiefnemers zelf, bijvoorbeeld als het gaat om mensen die een woning of wooncomplex bouwen met de nodige ondersteuning zodat hun gehandicapt kind/ouder meer zelfstandig kan wonen. Initiatieven kunnen ook betrekking hebben op het vergroten van de leefbaarheid van een wijk of buurt. Deze ontwikkelingen die zich situeren binnen de sfeer van het vrijwilligerswerk passen in een context van zelfwerkzaamheid en zelfbeschikking waar een samenleving sterk op inzet (<http://www.vlaanderenvrijwilligt.belburgerinitiatieven/>).

Uit onderzoek blijkt dat burgerinitiatieven worden gedragen door autochtone, hoger opgeleide werkenden en ouderen (Hurenkamp & Rooduijn, 2009). Het opstarten van

een burgerinitiatief is uiteraard geen gegarandeerd succes. Belangrijk is dat initiatiefnemers kunnen terugvallen op een groot netwerk en bepaalde instanties zoals bijvoorbeeld de gemeente of de wijk kunnen meekrijgen in het te ontwikkelen project of uit te werken idee. Het is niet uitgesloten dat initiatieven nadien tot een feitelijke vereniging of stichting worden omgevormd. Dergelijke initiatieven zijn een vorm van vrijwillige inzet.

Wat brengt de toekomst?

Het lijkt geen twijfel dat vrijwilligers van onschatbare waarde zijn voor de samenleving en dat mensen zich zullen blijven inzetten voor anderen, in welke vorm dan ook. Ontwikkelingen zoals een toenemend individualisme, het belang van autonomie en eigen initiatief leiden ertoe dat er een nieuwe vrijwilliger aan treedt die vanuit eigen interesses keuzes maakt en duidelijke afspraken wil met het organisatiegerichte vrijwilligerswerk. In het kader van zelfwerkzaamheid en maatschappelijke betrokkenheid kunnen burgerinitiatieven als een vorm van vrijwillige inzet beschouwd worden.

Literatuur

- Baren, E.A. van, Meijs, L.C.P.M., Roza, L., Metz, J. & Hoogervorst, N. (2011). *Hoe derde partijen zoals overheden, bedrijven en fondsen, hedendaags 'vrijwilligerswerk', 'vrijwilligersmanagement' en de civil society kunnen bevorderen*. http://www.erim.eur.nl/ERIM/Research/Centres/Erasmus_Centre_for_Strategic_Philanthropy/Research/Publications/Hoe_derde_partijen_vrijwilligerswerk_kunnen_bevorderen.pdf
- Bekkers, R., Schuyt, Th. & Gouwenberg, B. (2017). (red.) *Geven in Nederland 2015. Huishoudens, nalatenschappen, fondsen, bedrijven, goede doelenloterijen en vrijwilligers*, Amsterdam: Lenthe.
- Bral, L. & Pauwels, G. (2017). Verenigingen en vrijwilligers: hardnekkige fenomenen. In: Carton, A., Pickery, J. & Verlet, D. (red.) *Twintig jaar peilen in Vlaanderen! De 'survey sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen'*, (pp. 33-56). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Claasen, A. & Welling, N. (2006). *Verkenning van een nieuwe definitie van vrijwilligerswerk/vrijwillige inzet*, Nijmegen: Raboud Universiteit.
- Dekker, P. & Hart, J. de (red.) (2009) *Vrijwilligerswerk in meervoud*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hetem, R. & Straatman, S. (2011). Ondersteuning burgerinitiatieven door steunpunten vrijwilligerswerk. MOVISIE, kennis en advies voor maatschappelijke ontwikkeling.
- Hurenkamp, M. & Rooduijn, M. (2009). Klein-schalige burgerinitiatieven in perspectief. In: Dekker, P. & Hart, J. de (red.) *Vrijwilligerswerk in meervoud*, (pp. 197-215), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hustinx, L. (2017). De tirannie van de nieuwe vrijwilliger. In: Hambach, E., Pelsmakers, L. & Verdée, J. (red.) *40 jaar prikk(el)end vrijwilligerswerk*, (pp. 25-26), Antwerpen: Vlaams Steunpunt Vrijwilligerswerk vzw.
- Putnam, D.R. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*, New York: Simon and Schuster.
- Rozario, Ph.A., Morrow-Howell, N. & Hinterlong, J.E. (2004). Role enhancement or role strain: assessing the impact of multiple productive roles on older caregiver well-being. *Research on Ageing*, 26 (4), 413-428.
- Thoits, P. & Hewitt, L. (2001). Volunteer work and well-being. *Journal of Health and Social Behavior*, 42, 115-131.
- Vanderleyden, L. & Heylen, L. (2015). Het combineren van meerdere rollen op oudere leeftijd: een lust of een last? In: Vanderleyden, L. & Callens, M. (red.) *Arbeid en Gezin: een paar apart*, (pp. 175-201). SVR-studie 2015/1, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

Over de auteurs

Lieve Vanderleyden is Dr. in de Sociale Wetenschappen (KU Leuven). Zij is lid van de redactie van Gerōn en van Sociaal.Net (Vlaanderen). Arie Stolk is redactielid van Gerōn.

Marc Damen:

Zorgen voor nieuwe aanwas onder de vrijwilligers vraagt om meer flexibiliteit binnen de organisatie

RIA WIJNEN

Marc Damen is sinds 1 augustus van dit jaar directeur van de Nationale Vereniging de Zonnebloem. Hij volgde Noud van Rooij op die de Zonnebloem zes jaar lang heeft geleid. Marc Damen is geboren in Breda maar geworteld in Rotterdam. Hij was acht jaar lang algemeen directeur van Diergaarde Blijdorp. Omdat Marc sinds kort directeur is, neemt ook Christine Linzel deel aan het gesprek. Zij is hoofd Vrijwilligersondersteuning binnen de Zonnebloem en lid van het managementteam. Met meer dan 40.000 vrijwilligers en een budget van € 21 miljoen is de Zonnebloem de grootste vrijwilligersorganisatie van Nederland. In 2016 werden onder de vlag van de Zonnebloem 10.000 activiteiten aangeboden aan mensen met een lichamelijke beperking, van vakanties tot winkelmiddagjes of huisbezoek.

Om met de deur in huis te vallen: Wat zijn de grootste overeenkomsten en verschillen hier en met uw vorige baan?

Er zijn overeenkomsten en verschillen. Om met een overeenkomst te beginnen, we werken allebei met een hoger doel. De Zonnebloem om mensen met een lichamelijke beperking een leuke dag te bezorgen en dat geldt ook voor een diergaarde. Tegelijkertijd hebben we allebei een zakelijk doel, we moeten wel zorgen dat het allemaal betaalbaar blijft. Dierentuinen werken overigens ook met meer vrijwilligers dan betaalde krachten. Blijdorp heeft zo'n tweehonderd betaalde krachten en vierhonderd vrijwilligers. De vrijwilligers geven rondleidingen, bemensen informatiepunten en dergelijke. Een wezenlijk verschil met mijn vorige baan is dat in een dierentuin de vrijwilliger altijd additioneel is. De Zonnebloem is een vrijwilligersorganisatie waarbij de beroepskrachten de vrijwilligers ondersteunen. Als alle vrijwilligers in de dierentuin vandaag zouden stoppen, dan gaat het in Blijdorp toch door, maar bij de Zonnebloem is dat een ander verhaal. Het is een vereniging, met alle democratie die daarbij hoort.

De organisatie van de Zonnebloem gaat over veel schijven. Het hoogste orgaan is de Nationale Vergadering. Daaronder hangen provinciale, regionale en lokale afdelingen. Vanuit het Nationaal Bureau worden de afdelingen weer ondersteund door districtshoofden. Klopt dat?

De Nationale Vergadering is het hoogste orgaan, samengesteld uit de leden, en geleid door het Nationaal Bestuur. Het beleid van de Zonnebloem wordt daar vastgesteld. Het Nationaal Bestuur heeft haar taken gedelegeerd aan de directie van het Nationaal Bureau. Het Nationaal Bureau, waar deskundigheid is gebundeld, bereidt het beleid voor. De vrijwilligers, echter, hebben hun tentakels in het land. En in dat samenspel moet een nieuwe visie ontstaan. Dat vertrouwen moeten we in elkaar hebben. Soms moet er ook iets overbrugd worden, tussen kennis die er is bij de medewerkers van het Nationaal Bureau en de gevoelens die er leven in het land. Wat je ziet, is dat op provinciaal niveau het niet meevalt om nieuwe bestuurders te krijgen. Dat is wel een signaal geweest. Vanwege de moeite om aan bestuurders te komen, wordt het voor provinciale besturen steeds lastiger om van toegevoegde waarde te zijn. Dat lukt wel als je gepokt en gemazeld uit een lokale afdeling komt. Dan weet je wat er speelt en kun je gemakkelijker de verbinding maken. Voor mensen die van buitenaf komen, lukt dat minder goed.

Ik heb ergens gelezen dat jullie afdelingen bij elkaar willen voegen, hoe zit dat?

We willen kleine afdelingen laten fuseren om hun slagkracht groter te maken. Sommige afdelingen hebben maar een stuk of negen vrijwilligers. Om dan een bestuur te gaan vormen met een voorzitter, secretaris en penningmees-

We willen graag dat kleine afdelingen fuseren om hun slagkracht te vergroten

ter, een coördinator Bezoekwerk en een coördinator Activiteiten, dat blijkt in de praktijk niet te realiseren. We zijn nu aan het kijken naar woonplaatsen met meerdere afdelingen. Als ze allemaal goed functioneren, is er nog niet zoveel aan de hand, maar als je merkt dat ze steeds op zoek zijn naar nieuwe bestuursleden, dan ga je eens praten met die mensen: zullen wij eens onderzoeken of er mogelijkheden zijn voor samenwerking met afdelingen

van andere wijken met dezelfde problematiek. Dat is soms lastig want binnen woonplaatsen zijn er grote verschillen. Maar we weten wel dat in grote afdelingen de in- en uitstroom van vrijwilligers gemakkelijker gaat. In een grotere afdeling is het ook gemakkelijker om deskundigheidsbevordering te organiseren en wat ook heel belangrijk is, er zijn minder klikjes. Het moet in een afdeling natuurlijk gezellig zijn, maar soms is het zo gezellig dat nieuwe mensen er niet tussen kunnen komen.

Wat is de grootste uitdaging hier bij de Zonnebloem?

Ik moet zorgen dat deze organisatie blijft bestaan, dat de continuïteit gewaarborgd is. Een van de grootste uitdagingen betreft onze vrijwilligers. Die zijn behoorlijk op leeftijd. Er moet noodzakelijkerwijs gezorgd worden voor nieuwe jonge aanwas. Voor mezelf heb ik nu na twee maanden prioriteiten geformuleerd: het ene was een ander vakantieaanbod lanceren en dat is begin oktober gebeurd. Het tweede is een nieuw meerjarenplan maken. Het huidige plan loopt tot 2018. Ik schrijf dat plan niet zelf, dat doen we met de hele vereniging.

Een derde prioriteit is een onderzoek naar de bestuursstructuur en de communicatie binnen de vereniging. Dat is op verzoek van de Nationale Vergadering gestart en wat daar uitkomt, kunnen we ook gebruiken voor het meerjarenbeleidplan. We willen weten wat men vindt van de lokale, regionale en provinciale afdelingen, een Nationaal Bestuur en een Nationaal Bureau. Is dat anno 2018 nog de meest efficiënte manier om samen te werken?

In de praktijk merken we dat het ongelooflijk lastig is om slagvaardig te zijn. Alles neemt veel doorlooptijd in beslag. De vraag is dus of dat efficiënter kan.

De wereld om ons heen is heel hard aan het veranderen en de Zonnebloem is vrij traditioneel gebleven. Maar alleen alles in stand houden, is niet genoeg. Je moet iets durven, niet in het geijkte patroon blijven. Zo verandert de wereld van de fondsenwerving ook en

de Zonnebloem zal zich steeds meer moeten richten op lokale sponsors. Grote sponsors zullen wij als Nationaal Bureau moeten aanspreken, daar heb ik ervaring mee opgedaan bij Blijdorp: samenwerking met voetbalclub Feijenoord, met ASR. De Rabobank, daarentegen, kan het beste lokaal benaderd worden. We zullen de afdelingen en regio's dus tools moeten geven hoe zij fondsenwerving moeten aanpakken. Dat doen we al met cursussen en bijvoorbeeld een handleiding op ons extranet voor vrijwilligers. Maar we zullen ze ook de algemene basisprincipes moeten leren, hoe fondsenwerving in zijn werk gaat. Onze districtshoofden die de afdelingen bezoeken zullen hen bij de hand moeten nemen. We moeten echter niet vergeten dat er afdelingen zijn die al veel geld ophalen en de Rabobank al lang en breed gevonden hebben. Bovendien zijn lokale bedrijven dikwijls bereid om te sponsoren. De plaatselijke supermarkt levert voor de barbecue, samen met de plaatselijke slager en bakker. Ons kent ons! Daarvan kunnen wij ook leren. De kunst is om alle trucjes aan elkaar door te geven en zo een lerende organisatie te worden.

De technische mogelijkheden nemen continu toe. De wetgeving verandert continu. Het

De kunst is om alle trucjes aan elkaar door te geven en zo een lerende organisatie te worden

is dus zaak om al die ontwikkelingen te blijven volgen. De Zonnebloem telt 1.200 lokale afdelingen. Je merkt wel dat het gevoel voor traditie daar heel erg groot is. De uitdaging is om een gezond spanningsveld te hebben tussen verandering en het behoud van het goede, we kunnen ons niet permitteren om te vervreemden van onze achterban.

Zou die hang naar traditie niet iets te maken hebben met de leeftijd van de vrijwilligers nu?

Ik zal voorzichtig zijn met mensen over een kam te scheren. Er zijn mensen die behou-

dend zijn en mensen die vooruitstrevend zijn. Een deel van de vrijwilligers is echter geworteld in de traditie. Kijk, veranderingen zijn altijd nieuw en spannend. Maar er zit ook iets beangstigends in. Mensen willen dingen graag koesteren. Je weet namelijk wat je hebt, maar niet wat je krijgt. Christine vult daarop aan: Afdelingen zijn beslist bereid om te veranderen, niet te snel, maar toch, ze veranderen wel. Tien jaar geleden deed geen enkele afdeling kleinschalige activiteiten en nu wel, de waarde daarvan wordt ingezien. De samenstelling van de maatschappij verandert ook, er komen steeds meer allochtonen. Hoe krijg je daar aansluiting mee? Allochtonen binnen de organisatie zijn zowel activiteitendeelnemer als vrijwilliger. Zo zijn we aantrekkelijk voor allochtone vrouwen omdat we een vrouwenorganisatie zijn en ons inzetten voor oudere mensen. Dat past goed bij hun leefomgeving.

Kunt u dat uitleggen, een vrouwenorganisatie?

Voor vrouwen die gelovig moslim zijn, zijn Nederlandse organisaties soms moeilijk toegankelijk, vooral als er veel mannen bij betrokken zijn. Bij de Zonnebloem, waar de meeste vrijwilligers vrouwen zijn, zijn de activiteiten, zoals gezellig in de middag bij iemand op bezoek gaan of een gezellige middag organiseren, voor hen juist heel laagdrempelig. Je zorgt voor oudere mensen en dat past ook heel goed bij hun cultuur.

Zie je ook een toename van allochtonen?

Het gaat niet zo heel erg vlug. In Amsterdam is in de Bijlmer een afdeling met dertig nationaliteiten en niet een daarvan is de Nederlandse. Sedert meer dan veertig jaar hebben we een Spaanstalige afdeling in Amsterdam. In andere landen en andere culturen is er een andere beleving van vrijwilligerswerk. Het is wel echt iets Hollands, iets westers. Wij geven daar een bepaalde invulling aan. De eerste generatie allochtonen, die opgegroeid is in het land van herkomst, zie je nog niet als vrijwilliger. Zij nemen nog de eigen normen en

waarden mee. Mensen die hier geboren zijn en van begin af aan in contact komen met onze cultuur, zijn gemakkelijker inzetbaar. Die zie je nu ook actief worden. En wat wel opmerkelijk is, 38% van de allochtonen doet vrijwilligerswerk binnen de moskee. Dat is wel een groot verschil met bijvoorbeeld Marokko, waar vrijwilligerswijk 'not done' is. Alles gebeurt daar binnen de familie.

Wat brengen zij mee uit hun cultuur?

Zij brengen juist de verbondenheid rondom de kerk mee. Iets dat wij kennen uit de periode van de verzuiling. Zij werken ook grotendeels voor hun eigen achterban. Hoger opgeleide allochtonen vinden het leuk om bestuursfuncties te vervullen. Dat zie je ook bij ons. We hebben een moslima als afdelingsvoorzitter.

Hoe zit het met de toekomst van de vrijwilligers bij de Zonnebloem? We weten dat met name jonge ouderen bereid zijn om vrijwilligerswerk te doen. Het percentage 60+ vrijwilligers stijgt zelfs nog een klein beetje. Maar ze willen niet heel het jaar door belast worden, ze willen met vakantie of overwinteren en dergelijke? Hoe zit het met de flexibiliteit binnen deze organisatie?

Nu noem je een van de grootste uitdagingen.

De maatschappij verandert en als Zonnebloem moeten wij daarop inspelen

De maatschappij verandert en als Zonnebloem moeten we daarop inspelen. We proberen heel duidelijk aan te passen. Ik ben blij dat de gevestigde orde daarvoor begrip heeft, dat als we een jongere groep vrijwilligers willen bereiken, we meer flexibel moeten worden. Jonge mensen hebben een ander soort leven. Die krijgen nog kinderen, die gaan verhuizen, zijn niet zo sterk verbonden. Iemand van 75 is wat dat betreft minder dynamisch. Zo iemand is ook meer en langer verbonden met de afdeling.

Een van de meest gewaardeerde activiteiten van de Zonnebloem zijn de georganiseerde vakanties met bus en vliegtuig. In het voorjaar werd plotsklaps aangekondigd dat de vakanties in 2018 stoppen. Onder de afdelingen ontstond geloof ik nogal wat rumoer? Is de reuring rondom het afschaffen van de vakanties een beetje gezakt?

Vooropgesteld: dit jaar gaan alle geplande Zonnebloemvakanties gewoon door. Zo'n 7.500 mensen met een lichamelijke beperking genieten van hun vakantie. Dit voorjaar is besloten om in 2018 te stoppen met het organiseren van grootschalige, buitenlandse vakanties. Het financiële verlies was te groot en onverantwoord. We legden jaarlijks 7,6 miljoen euro toe op die vakanties. Er is heel hard gewerkt door een groep vrijwilligers en betaalde krachten aan een nieuw vakantieconcept als alternatief vanaf 2018. Er ligt nu meer verantwoording bij de afdelingen en de regio's. Die organiseerden vaak zelf ook al vakanties. De ene afdeling vindt dat dus leuk omdat ze meer maatwerk kunnen leveren, de andere vindt dat eng. Het is de taak van onze districtshoofden om die afdelingen of regio's meer aan de hand te nemen. We hebben het dieptepunt, een hele nare periode, gehad in het voorjaar. Inmiddels zijn er al tientallen vakanties 'nieuwe stijl' aangevraagd en dat in een kleine week, want het platform is pas in de lucht. Daarnaast blijven we de populaire vaarvakanties met ons eigen schip MPS de Zonnebloem aanbieden. Voor veel mensen met een lichamelijke

beperking is een aangepast cruiseschip de enige mogelijkheid om op vakantie te kunnen.

De Zonnebloem is er speciaal voor mensen met een lichamelijke beperking en eenzaamheidsproblemen die daardoor ontstaan; toch heb ik de indruk dat de Zonnebloem er hoofdzakelijk is voor ouderen, klopt dat? Hoe is de verhouding tussen ouderen en de jongere deelnemers, die jullie senioren noemen?

Nou, het is zo dat lichamelijke gebreken meer optreden naar gelang mensen ouder worden.

Daarom hebben we meer oudere deelnemers. We hebben wel jongeren, maar de groep is relatief klein, ongeveer 5.000 jongeren in het hele land. Zij zijn nog kwetsbaarder dan onze oudere deelnemers. Veel senioren worden getroffen door een hersenbloeding, waarbij ook hun spraak aangetast wordt. Die groep is moeilijk te integreren, maar gelukkig heeft de CVA-vereniging leuke aanbiedingen voor hen.

Ons nieuwe vakantieaanbod is door de mogelijkheid van maatwerk ook geschikt voor deze doelgroep. De jonge generatie is individualistischer. Met het nieuwe vakantieconcept kan gemakkelijker met twee of drie deelnemers en twee of drie begeleiders een vakantie georganiseerd worden. Het maakt ons

Het maakt ons niet uit of mensen met ons of een andere organisatie op vakantie gaan. Het gaat erom dat ze mooie momenten beleven

overigens niet uit of ze met ons of met een andere organisatie op vakantie gaan, als ze maar de kans krijgen om op vakantie te kunnen. Het wordt wel eens geschetst als concurrentie, maar ik ben het daar pertinent mee oneens. Als mensen tot de doelgroep van Het Rode Kruis behoren en met hen mee mogen en zo een mooie vakantie hebben, dan zijn wij gelukkig. Het gaat erom dat de deelnemers hoe dan ook mooie momenten beleven.

De meeste deelnemers van de Zonnebloem zijn oud. Jullie focussen erg op lichamelijke beperking om in aanmerking te komen als deelnemer. Maar onder die ouderen komt steeds meer psychische problematiek voor: geheugenproblematiek, depressie, dementie, beroertes en dergelijke. Maar mensen met psychische of mentale problematiek worden nu uitgesloten. Zit in die keuze nog iets van beweging in de toekomst?

We hebben in het verleden wel vakanties georganiseerd voor mensen met dementie. Maar om hen goed te begeleiden, dat vraagt om specifieke kennis en vaardigheden van de vrij-

willigers en dat kunnen we niet van hen verlangen. De Alzheimerstichting voorziet daar goed in. Die weten ook iets te betekenen voor partners van mensen met dementie.

Wij richten ons dus op de mensen met lichamelijke beperkingen, dat kunnen wij behappen. Wat we wel doen, is kijken of we kunnen samenwerken met andere organisaties, verenigingen, stichtingen of fondsen. Wij zijn een van de weinige organisaties waarbij de vrijwilligers nog bij mensen achter de voordeur komen. Zij zien dus of er meer aan de hand is dan dat iemand alleen slecht ter been is. Hoewel het niet hun taak is om dat op te lossen, zullen de handen wel eens jeuken. We verwijzen dan graag door naar andere, passende, organisaties. In onze deskundigheidsbevordering voor bezoekwerk wordt daar ook aandacht aan besteed. En we stimuleren en ondersteunen onze lokale besturen bij de opbouw van een lokaal netwerk.

Er komt nog iets anders bij, onze financiering komt uit sponsorgelden, subsidies en van fondsen die achter onze huidige doelstelling staan. We zijn er ook a priori niet voor mensen met eenzaamheidsproblematiek. Als de Nationale Vergadering zou besluiten dat mensen met een andere problematiek tot onze doelgroep gaan behoren, dan moeten we een nieuwe tak van sport gaan beoefenen. Dat zijn wel dingen waar we goed naar moeten kijken.

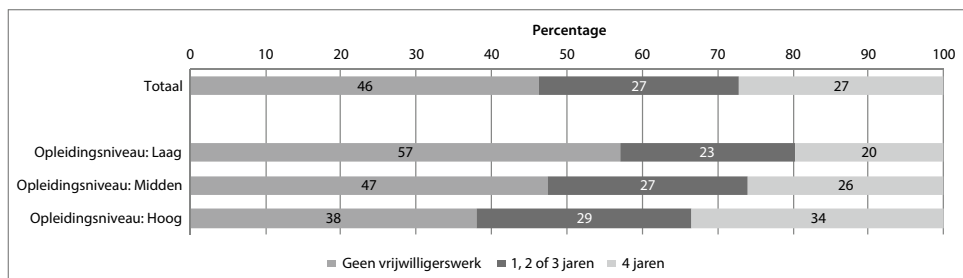
Wij zijn een unieke vereniging en als mensen bij andere verenigingen kunnen halen waar zij behoefte aan hebben, dan is dat prima. Het Nationaal Ouderenfonds is bijvoorbeeld net begonnen met het organiseren van vakanties. Daarbij gaat er één vrijwilliger mee op zes ouderen. Bij ons zijn het nagenoeg een-op-een vakanties, één vrijwilliger op één deelnemer. Dat is dus echt iets anders. Maar als ouderen goed mee kunnen met de vakanties van het Ouderenfonds, is dat toch prima. Ik zie veel in een betere samenwerking en de opbouw van een goede netwerkorganisatie, waar je goed kunt doorverwijzen. Daarin zie ik een grote uitdaging.

Vrijwilligerswerk naast de betaalde baan

MARLEEN DAMMAN, NIDI

Veel oudere werkenden doen vrijwilligerswerk naast hun betaalde baan. Hoe stabiel is nu die deelname aan vrijwilligerswerk, als er over een periode van meerdere jaren wordt gekeken? Het is mogelijk om hier inzicht in te geven op basis van de STREAM data van TNO, waarin een grote groep oudere werkenden (van 45-60 jaar in 2010) over een periode van vier jaar is gevolgd. In al deze jaren is het aandeel vrijwilligers nagenoeg gelijk: zo'n 40 procent van de oudere werkenden doet vrijwilligerswerk naast de betaalde baan. Dit blijken echter niet steeds dezelfde mensen te zijn.

Ongeveer 46 procent – een minderheid – doet geen vrijwilligerswerk tijdens de bestudeerde vier jaar. Zo'n 27 procent doet wel eens vrijwilligerswerk, maar niet elk jaar. De overige 27 procent van de oudere werkenden doet gedurende alle vier de jaren vrijwilligerswerk. De figuur toont dat dit bij lager opgeleiden iets minder vaak het geval is dan bij hoger opgeleiden. Onder lager opgeleiden doet ongeveer één op de vijf alle opeenvolgende jaren vrijwilligerswerk. Onder hoger opgeleide oudere werkenden is dit ongeveer één op de drie.

Aantal jaren deelname aan vrijwilligerswerk onder oudere werkenden in de periode van 2010-2013, naar opleidingsniveau (N = 5.632)

Bron: Study on Transitions in Employment, Ability and Motivation (STREAM), TNO

ESSAY

Deeltijdpensioen

SYBREN KALKMAN

De collectieve oudedagsvoorziening bestaat uit drie delen: AOW, aanvullend pensioen en ziektekostenverzekering. Alle drie staan ze onder druk: door de flexibilisering van de arbeidsmarkt bouwt de helft van de Nederlanders geen aanvullend pensioen op, de rendementen op de financiële markten zijn laag en onzeker, we leven langer, de kosten van de gezondheidszorg lopen op en het aantal werkers in verhouding tot het aantal niet-werkers neemt af. Dus zullen de kosten van de oudedagsvoorzieningen stijgen, tenzij we bereid zijn fundamentele wijzigingen aan te brengen.

Wat mensen willen

We zijn gewend over oudedagsvoorzieningen na te denken in termen van geld. Maar in feite gaat het om een vraagstuk in reële termen: zijn we bereid ouderen te voorzien van goederen en diensten zonder dat daar van hun kant een economisch waardevolle bijdrage tegenover staat? De basisgedachte onder pensioen is dat er een moment in iemands leven moet komen dat het 'genoeg' is en iemand geen economische bijdrage meer hoeft te leveren via een betaalde baan. Maar willen we dat echt? En kan het ook? En is pensionering wel goed voor je?

Wat mensen willen, weten we: de meesten willen onbezorgde 'welverdiende rust'. Als we vinden dat die keuze terecht is, dan moeten we ook aan die wens voldoen, in ieder geval financieel. Dat betekent een uitkering die voldoende is en voldoende blijft, ook als de omstandigheden veranderen. Mensen willen vooral zekerheid, zonder het risico van kortingen. Ouderen van nu vinden dat er

een 'sociaal contract' bestaat, waarin dit is beloofd.

Pensioenfondsbestuurders hebben wel eens geroepen, dat 'pensioen risico is' en dat pensioendeelnemers zich daar maar op eigen houtje tegen moeten indekken. Maar de meeste mensen overzien dit risico niet, willen zich er niet mee bezig houden, en zijn niet goed in staat passende oplossingen te vinden. Het is ook een zwaktebod: we hebben nou net pensioenfondsen omdat we vinden dat risico's beter collectief kunnen worden opgevangen. Bovendien is een privé-indekking ondoelmatig: er is een flinke kans dat het achteraf meevalt en extra sparen onnodig was. Terwijl je toch ook altijd het risico blijft lopen dat het te weinig was.

Die redenering past ook op de buffers bij de pensioenfondsen: die worden gespaard uit hogere premies. Maar als de financiële ontwikkelingen verlopen als verwacht, was dat sparen achteraf gezien onnodig. Dat is zonde, want hogere premies leiden tot hetzij hogere

arbeidslasten en dus hogere prijzen van goederen en diensten, hetzij lagere besteedbare inkomens, of beide. En beide zijn slecht voor de economie.

En kan het ook?

Kunnen we het opbrengen dat een grote groep ouderen economisch niet meer bijdraagt? Die vraag speelt in de reële economie, die van goederen en diensten. Iemand die van zijn pensioen leeft, teert wel op eigen zak, maar niet op eigen kracht: zijn natje en droogje worden geproduceerd door anderen. Maar: Vroeger stonden er vijf of vier werkjaren voor ieder rustjaar. Nu is dat twee tot drie werkjaren. Mensen beginnen op latere leeftijd met werken, leven na pensionering langer door, en beleggingsrendementen vallen tegen. Dus moet iemand nu voor dezelfde jaarlijkse pensioenuitkering ieder arbeidsjaar de dubbele premie betalen vergeleken met vroeger.

Wat maakt je 'oud'?

In de ogen van veel mensen maakt pensionering hen van 'jong' tot 'oud'. Maar het belangrijkste omslagpunt in het leven van een oudere is niet het moment van pensionering, maar het falen van de gezondheid. Bijna iedere oudere ervaart kleine gebreken, moet medicijnen slikken, is eerder kortademig, heeft minder uithoudingsvermogen. Dat begint vaak ver voor de pensioendatum. Dat is lastig, maar niet erg. De met het pensioen vrijgekomen tijd gaat op aan het opknappen van het eigen huis, passen op de kleinkinderen, vrijwilligerswerk, oude en nieuwe hobby's, en vooral reizen. Met een camper Europa door. Dingen die je al lang wilde doen, maar waar je niet aan toekwam. Daarmee verandert dus niet veel aan je kijk op het leven.

Dan komt het moment dat de gezondheid je heftig in de steek laat: jij, of je partner, wordt zo ernstig ziek dat je de dingen die je wilde doen niet meer kunt. Een fundamentele verandering. Dat is de echte scheidslijn tussen 'oud' en 'jong'. Rudi Westendorp heeft gezegd: 'Oude mensen zijn allemaal heel verschillend. Sommige vijftigjarigen lijken al tachtig en sommige tachtigjarigen zijn als een

vijftigjarige.' Een vaste pensioenleeftijd houdt daar maar weinig rekening mee.

'Welverdiende rust'

Veel mensen zien uit naar 'welverdiende rust.' Maar heb je daar niet je hele leven al recht op? Een fijn weekend na een week hard werken? Kun je recht op 'welverdiende rust' opsparen voor later?

Vaak wordt gezegd dat mensen na zoveel jaar werken oud en moe zijn, maar kijk om je heen en je ziet dat het voor de een heel anders is dan voor de ander. 'Mensen slijten,' zegt men, 'ze zijn niet meer bij de tijd, ze kunnen het tempo niet bijbenen.' Aan die argumenten kun je zien dat het echte probleem in de werksituatie zit. Op het werk, daar moeten we ervoor zorgen dat mensen niet uitgewoond zijn op het moment dat ze uit het arbeidsproces stappen. Daar moeten we ze tijd en begeleiding geven, zodat ze blijven, zich aanpassen en blijven leren. Voor mensen met een zwaar beroep, zoals de spreekwoordelijke brandweerlieden en stratenmakers, moeten er vervolgbanen beschikbaar zijn.

Veel mensen kijken uit naar hun pensionering omdat ze blij zijn dat er dan een eind komt aan hun werk. Werk dat niet leuk genoeg is. Dat kan liggen aan het werk zelf, of aan collega's die weinig geduld met hen hebben. En ook aan de instelling van de oudere werknemer zelf. Maar de arbeidsorganisatie faalt als zo'n probleem veertig jaar in stand blijft, de werknemer vervolgens met pensioen gaat en iedereen dan pas blij is.

We zijn als maatschappij ook niet consequent: als welverdiende rust belangrijk is, dan kunnen we geen beroep doen op gepensioneerden om mantelzorg te geven aan een zwaar zieke, en daar rekenen we nu wel op. Een man wiens vrouw een ernstige vorm van dementie heeft, zei laatst: 'Ik heb het gevoel dat ik het vóór mijn pensionering nog nooit zo zwaar heb gehad als nu.'

Is pensionering goed voor je?

Het pensioenvraagstuk maakt veel emoties los, vooral samenhangend met de tegenstelling tussen jong en oud en het niet uitkomen

van oude zekerheden. Maar de discussie blijft vaak hangen bij de vraag van de verdeling van de pot met geld, bijvoorbeeld tussen ouderen en jongeren. Laten we liever wat fundamenteeler kijken. Is met pensioen gaan goed voor een mens en voor de samenleving?

1) **Het is duur en wordt duurder.** Hiervoor zagen we al dat iemand nu voor dezelfde pensioenuitkering de dubbele premie moet betalen vergeleken met vroeger.

2) **Het is ongezond.** Onderzoek zegt dat het gezonder is om maatschappelijk actief en betrokken te blijven. Een uitdagende omgeving, ergens de baas over zijn, het gevoel dat wat je doet zin heeft. In één keer teruggaan in de ruststand ontnemt je dat. Als werk aanvaardbaar leuk is, je om kunt gaan met vernieuwingen en je opgenomen bent in de gemeenschap van collega's, kun je beter langer doorgaan.

3) **Het argument van 'welverdiende rust' gaat niet op.** We spraken er al over. Ook ouderen die blij zijn met die 'welverdiende rust' en de herwonnen vrijheid, voelen zich uitgeschakeld, maatschappelijk minder geaccepteerd en deel van een conflict jong/oud waar ze niet om hebben gevraagd.

4) **Het levert verlies aan persoonlijk en maatschappelijk kapitaal.** Pensionering heeft als effect dat werkervaring ('economisch kapitaal') er opeens niet meer toe doet en jouw in het werk opgedane netwerk ('sociaal kapitaal') snel slijt. Beide worden niet meer productief ingezet. Zonde.

5) **Een vaste datum komt nooit op tijd.** De een is meer en vroeger versleten dan de ander, er zijn grote verschillen in gezondheid en overige omstandigheden. Een vaste pensioenleeftijd komt voor de een te vroeg, voor de ander te laat, en maar voor een enkeling op tijd.

6) **De gepensioneerde is financieel en economisch kwetsbaar.** De economische toekomst is onzeker. Blijft ons bruto binnenlands product groeien? Blijft de werkgelegenheid in stand? Wat doet de rente? Dat betekent dat de hoogte van ons pensioen in reële termen (wat kopen we ervoor?) onzeker is. Dus is het zaak dat pensioendeelnemers wat minder op hun pensioen rekenen en zo lang mogelijk in staat

zijn om hun pensioen aan te vullen door (deels) te blijven werken, maatschappelijk actief te blijven en hun netwerk in stand te houden. Dat kan door geleidelijker te stoppen. Of door een toekomstvaste hobby te nemen, zoals groente kweken of oude auto's onderhouden. Al deze factoren wijzen naar een flexibele datum van pensionering: laat mensen zelf kiezen wanneer ze deels of geheel met pensioen gaan.

En de AOW?

En hoe moet dat dan met de AOW, die wat moeilijker is aan te passen bij individuele omstandigheden? Mijn voorstel is om het systeem van leeftijdgebonden uitkeringen te handhaven, maar de AOW geleidelijk uit te keren, in een glijdende schaal, bijvoorbeeld van 10 % bij 63 jaar tot 100 % bij 72 jaar. Ieder jaar 10 % hoger. Dat versterkt de neiging tot geleidelijk afbouwen. Onder de voorwaarde dat sociale zekerheidsregelingen voor het gedeelte dat men betaald werk verricht gewoon blijven doorlopen. Dit systeem pakt niet duurder uit dan het huidige: het telt tot en met het 72ste levensjaar op tot 5,5 jaaruitkeringen, terwijl het huidige systeem van 67 tot en met 72 jaar zes keer een jaaruitkering kost. Na het 72ste jaar lopen beide systemen gelijk op.

Moeten we wel met pensioen?

Natuurlijk moeten we wel met pensioen kunnen blijven gaan. Maar wel veel geleidelijker, waardoor ouderen langer economisch bijdragen en het eigen verdienvermogen langer in stand houden. Dat is goed voor de economie, maar vooral ook voor de ouderen zelf. En het maakt dat premies niet onhoudbaar hoog stijgen.

De basisgedachte is dat iedereen zijn leven lang een productieve bijdrage levert zolang hij daartoe in staat is. Arbeidsorganisaties dienen dat mogelijk te maken. En ouderen moeten de voors en tegens van met pensioen gaan op zich in laten werken en een eigen keuze maken die hun zelfredzaamheid in stand houdt.

Over de auteur

Sybre Kalkman is redacteur voor Gerôn.

Oudere zzp'ers: een diverse groep

MARLEEN DAMMAN

Nederland kent een spectaculaire stijging van het aantal Zelfstandigen Zonder Personeel (zzp'ers): mensen die voor eigen rekening of risico werken en geen personeel in dienst hebben. Zo'n 12 procent van de werkzame beroepsbevolking is zzp'er; in 2003 was dit nog 8 procent. Onder werkenden van 65-plus is zelfs bijna de helft zzp'er. Wie zijn deze oudere zelfstandigen?

Zzp'ers en hun pensioen-voorbereiding

Met de groei en toenemende diversiteit van de groep zzp'ers op de arbeidsmarkt neemt ook de aandacht voor hun unieke positie in termen van pensioenopbouw toe. Terwijl werknemers in Nederland automatisch pensioen opbouwen via hun werkgever, dragen zzp'ers zelf de verantwoordelijkheid om zich financieel voor te bereiden op hun pensionering. Van zzp'ers wordt verondersteld dat ze ondernemers zijn, die vooruitkijken, financiële kennis hebben en beschikken over de middelen om zelf regie te voeren over hun pensionering. Recent economisch onderzoek laat zien dat zzp'ers in vergelijking met werknemers vaker geen pensioen van 70 procent van het inkomen opbouwen. Ook is de spreiding in de pensioenopbouw onder zzp'ers groter dan onder werknemers in loondienst (Zwinkels e.a., 2017). Uit survey onderzoek onder zzp'ers van alle leeftijden blijkt dat slechts 38 procent het (helemaal) eens is met de stelling "Mijn pensioenbesparingen en andere inkomstenbronnen zijn voldoende om na pensionering een comfortabel leven te leiden" (Conen e.a., 2016 p. 89). Sommigen gaan dus goed voorbereid hun

oude dag tegemoet, terwijl ook een aanzienlijke groep zzp'ers ten minste deels om financiële redenen tot op hogere leeftijd zal moeten doorwerken. Dit maakt dat er veel wordt gediscussieerd over de vraag of het pensioenbeleid voor zzp'ers moet worden aangepast (Mastrogiacomio, 2016). Dit artikel richt zich op de huidige mensen van 65 jaar en ouder die werken als zzp'er: Hoe groot is deze groep, in welke sectoren werken zij en waarom werken zij op hogere leeftijd?

Een kwestie van definitie

Om een beeld te krijgen van de omvang van de groep zzp'ers bieden cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) inzicht. Het aantal zzp'ers verschilt echter aanzienlijk tussen beschikbare databronnen en bijbehorende metingen. Op basis van gegevens van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) – waarbij de zzp-status wordt bepaald aan de hand van de hoofdbaan van de persoon (de baan waaraan de meeste tijd wordt besteed) – komt naar voren dat er in Nederland ruim 1 miljoen mensen werkzaam zijn als zzp'er. In een ander databestand wordt het zzp-schap op basis van gegevens van de belastingdienst be-

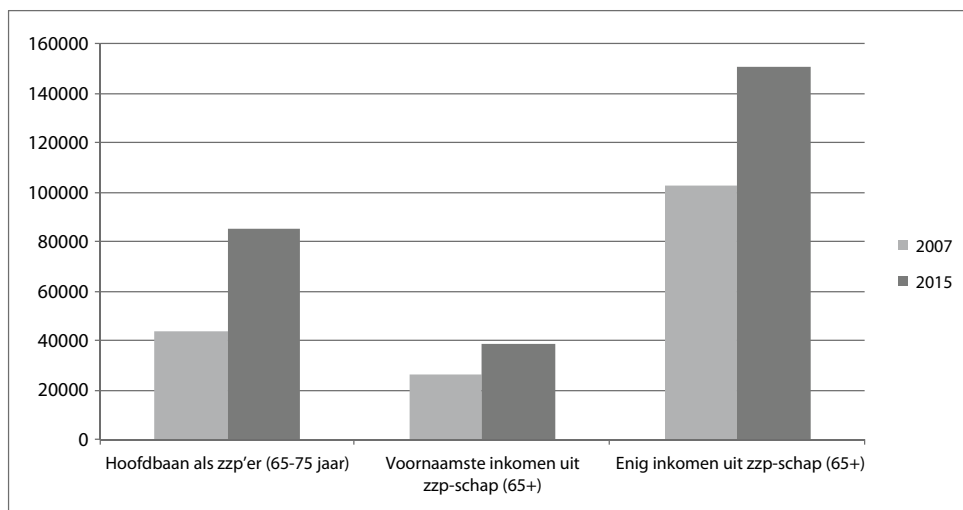
paald, aan de hand van inkomensbronnen. Wanneer er wordt gekeken naar de 'voornaamste inkomensbron,' dan waren er ruim 870 duizend personen in 2015 die als zzp'er het grootste deel van hun inkomen verdienen. Wanneer er wordt gekeken naar alle mensen die inkomen uit werkzaamheden als zzp'er hebben – ongeacht de hoogte van het inkomen – dan kunnen ruim 1,4 miljoen personen als zzp'er worden beschouwd.

Zeker als we geïnteresseerd zijn in ouderen – in dit geval mensen van 65 jaar en ouder – dan maakt het veel uit welke meting wordt gehanteerd. Op basis van de EBB-gegevens waren er 85 duizend zzp'ers in de leeftijdsgroep 65 tot 75 jaar in 2015, voor wie het zzp-schap de hoofdbaan was. In datzelfde jaar waren er bijna 39 duizend personen van 65 jaar en ouder voor wie het zzp-inkomen de voornaamste inkomensbron was. In totaal waren er in 2015 iets meer dan 150 duizend 65-plussers die enig inkomen als zzp'er genereerden. Dit omvat dus ook vele ouderen die als zzp'er wat bijverdienen naast hun pensioen. Ongeacht de meting kan echter worden vastgesteld: de groep oudere zzp'ers is groeiend in aantal (zie figuur 1). Daarnaast nemen oudere zzp'ers een toenemend aandeel in van

de totale zzp-populatie. In 2003 was 5 procent van de mensen met het zzp-schap als hoofdbaan 65 tot 75 jaar; in 2015 was dit 8 procent. De huidige oudere zzp'ers bestaan voor ongeveer drie kwart uit mannen en zijn relatief hoog opgeleid. Meer dan 40 procent van de oudere zzp'ers heeft een hoger opleidingsniveau.

Waar werken oudere zzp'ers?

Traditioneel gezien waren zzp'ers vaak mensen die goederen verkopen of produceren (zoals bijvoorbeeld agrariërs). 'Nieuwe' zzp'ers zetten juist hun eigen arbeid in en hebben maar weinig kapitaal nodig om hun onderneming te kunnen starten (zoals bijvoorbeeld consultants). Als we kijken naar zzp'ers van 65 jaar en ouder (zie rechter kolom in tabel 1), dan zien we dat een aanzienlijk deel van hen werkt als 'klassieke' zzp'er. Van de oudere zzp'ers die hun voornaamste inkomen genereren met hun zzp-activiteiten werkt bijna één op de vijf in de landbouw, bosbouw of visserij. Ook een aanzienlijk deel van hen – zo'n 16 procent – werkt in de handel. Als gekeken wordt naar zzp'ers van alle leeftijden dan zijn deze percentages aanzienlijk lager. Onder de totale zzp-populatie staat de sector 'specialis-

Figuur 1. Aantal oudere zzp'ers, 2007 en 2015

Bron: CBS-Statline, 2017 (Tabellen: Arbeidsdeelname; kerncijfers & Zelfstandigen; inkomen, vermogen, kenmerken, bedrijfstakken)

Tabel 1. Top-vijf sectoren waar zzp'ers werken in 2015

Voornaamste inkomen uit zzp-schap	Voornaamste inkomen uit zzp-schap
Alle leeftijden	65+
1. Specialistische zakelijke diensten (17%)	1. Landbouw, bosbouw en visserij (18%)
2. Bouwnijverheid (13%)	2. Handel (16%)
3. Handel (10%)	3. Specialistische zakelijke diensten (14%)
4. Gezondheids- en welzijnszorg (10%)	4. Financiële dienstverlening (9%)
5. Landbouw, bosbouw en visserij (7%)	5. Gezondheids- en welzijnszorg (7%)

Bron: CBS-Statline, 2017 (Tabel: Zelfstandigen; inkomen, vermogen, kenmerken, bedrijfstakken)

tische zakelijke diensten' (zoals advisering en onderzoek) aan de top. Dit betreft juist vaak werk als 'nieuwe' zzp'er, waarbij voornamelijk eigen arbeid wordt ingezet om geld te verdienen.

Doorstarten versus doorwerken

Als we kijken naar de loopbaan van oudere zzp'ers, dan kan de groep grofweg worden ingedeeld in de categorieën doorstarters en doorwerkers. Allereerst zijn er de doorstarters: mensen die na een carrière in loondienst als zzp'er een doorstart maken na hun pensioen. Onderzoek laat zien dat met name gepensioneerden met een relatief gunstige sociaaleconomische positie (hoger opgeleiden, mensen met veel vermogen) ervoor kiezen om na hun loopbaan als werknemer een zogenaamde doorstartbaan als zelfstandig ondernemer op te pakken (in plaats van een doorstartbaan in loondienst). Dit geldt ook voor gepensioneerden die een 'ondernemende attitude' hebben, bijvoorbeeld doordat ze relatief hoog scoren op zelfeffectiviteit ('self-efficacy') en dus vertrouwen hebben in hun eigen vermogen om gewenste resultaten te bereiken (Van Solinge, 2014). Deze bevindingen suggereren dat het zelfstandig ondernemerschap als doorstartbaan na pensioen veelal niet tot stand komt vanuit de noodzaak tot doorwerken, maar meer vanuit de wens en mogelijkheid om te blijven werken.

Daarnaast zijn er de doorwerkers: mensen die hun werkzaamheden als zelfstandig on-

dernemer voortzetten tot op hogere leeftijd. Internationaal onderzoek laat zien dat oudere zelfstandige ondernemers gemiddeld genomen meer uren werken en later met pensioen gaan dan mensen in loondienst (Hochguertel, 2015). Dit kan het resultaat zijn van 'liefde voor het werk,' maar kan ook uit noodzaak zijn geboren, bijvoorbeeld omdat er nog onvoldoende inkomen is opgebouwd voor de oude dag. Over welke reden dominant is en over hoe doorwerkende zzp'ers aankijken tegen werken op hogere leeftijd is nog maar weinig bekend.

Nog vragen te over

Er wordt in de media regelmatig gesproken over zzp'ers en hun pensionering, maar wetenschappelijke inzichten op dit gebied zijn nog relatief schaars. We weten met name nog heel weinig over de grote diversiteit binnen de groep in relatie tot pensionering. zzp'ers verschillen sterk in termen van hun opleidingsniveau, type werkzaamheden, werksituaties, maar ook in de mate van vrijwilligheid van het zzp-schap. Een toenemend deel van de zzp'ers is noodgedwongen in deze situatie terecht gekomen, bijvoorbeeld omdat ze geen werk in loondienst konden vinden. Hoe bereiden deze diverse groepen zzp'ers zich voor op pensionering? Hoe staat het met het welbevinden van zowel doorwerkende als gepensioneerde oudere zzp'ers? Welke van deze zzp'ers hebben er werkelijk zelf de regie over hun pensionering? Hierover is nog maar wei-

nig bekend. Ik hoop de komende jaren op basis van het onderzoeksproject *“Pensionering van zzp’ers”* bij te dragen aan betere inzichten op dit gebied.

Literatuur

- Conen, W., Schippers, J., & Schulze Buschoff, K. (2016). *Self-employed without personnel. Between freedom and insecurity*. Düsseldorf: WSI der Hans-Böckler-Stiftung.
- Hochguertel, S. (2015). Self-employment around retirement age. In: Sappleton, N. & Lourenco, F. (Eds.) *Entrepreneurship, self-employment and retirement* (pp. 209-258). New York: Palgrave Macmillan.
- Mastrogiacono, M. (2016). *De pensioenpuzzel van zelfstandigen. Zelfstandigen maken pensioenambities niet waar* (Netspar Brief 7). Tilburg: Netspar.

Van Solinge, H. (2014). Who opts for self-employment after retirement? A longitudinal study in the Netherlands. *European Journal of Ageing*, 11(3), 261-272.

Zwinkels, W., Knoef, M., Caminada, K., Goudswaard, K., & Been, J. (2017). Zelfstandigen zonder pensioen? *ESB*, 102, 254-256.

Over de auteur

Marleen Damman is postdoctoraal onderzoeker aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI-KNAW) en is tevens verbonden aan het Universitair Medisch Centrum Groningen (UMCG). In januari 2018 zal zij starten met het onderzoeksproject *Pensionering van zzp’ers* dat wordt gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek NWO (Vernieuwingsimpuls Veni).

GESIGNALEERD

Magazine Oud worden in Nederland

Lotte Vermeij en Radboud Engbersen (red.). Den Haag: SCP en Platform31, ISBN 978 90 377 0835 6, 56 pagina's, gratis te downloaden via: www.platform31.nl/publicaties/magazine-oud-worden-in-nederland

Het magazine ‘Oud worden in Nederland’ is ontstaan uit een samenwerking tussen het SCP en Platform31 en gaat over een onderwerp dat iedereen raakt: oud worden. Het aantal kwetsbare ouderen neemt toe. Ouderen wonen ook steeds langer zelfstandig met minder professionele ondersteuning. Hierdoor wordt de buurt belangrijker voor hun kwaliteit van leven. In dit magazine staat de relatie tussen ouderen en hun woonomgeving centraal. Vanuit verschillende invalshoeken belichten de auteurs het belang van buurten en dorpen voor zelfstandig wonende ouderen. Verhalen over oud worden in Rotterdam, Nieuwegein en het Drentse dorpje Zwiggelte vormen het hart van het magazine. Deze worden aangevuld met actuele statistische informatie over de vergrijzing, een kleine geschiedenis van het Nederlandse ouderenbeleid en een beschouwing over de vraag of de buurt ook vanzelfsprekend een gemeenschap is.

Bewoners aan zet bij vitalisering 55+ wooncomplexen

KEES PENNINX & NETTY VAN TRIEST

Lukt het bewoners om het ingedutte sociale leven in de seniorencomplexen opnieuw bruisend te maken? Bewoners blijken veel zelf te kunnen, maar op de achtergrond is een professional nodig voor stut en steun. Dat blijkt uit het Experiment Vitale Wooncomplexen dat kennisorganisatie Platform 31 organiseerde samen met bewoners en woningcorporaties van tien wooncomplexen. Bewoners gingen aan de slag met de door ActivAge ontwikkelde methode Studio BRUIS - Samen buurten.

Waarom Studio BRUIS – Samen buurten?

Er zijn in Nederland al gauw enkele duizenden 55+ wooncomplexen in het bezit van woningcorporaties. Kenmerken: 40 tot soms meer dan 350 appartementen, sociale woningbouw, niet altijd in de sterkste wijken, vaak aangeduid als 55+ wooncomplex, gemiddelde leeftijd 77 jaar. Als redenen om te verhuizen naar een 55+ wooncomplex noemen ouderen een gevoel van veiligheid en fysiek comfort. Maar de belangrijkste reden die ouderen noemen is de verwachting dat ze er sociale contacten kunnen leggen (Spierings, 2014). Een goed sociaal netwerk helpt ouderen zelfredzaam te blijven, soms voor praktische steun maar meer voor sociale erkenning en herkenning. Een wooncomplex voor senioren lijkt een ideale plek om nieuwe contacten leggen. Helaas wringt daar nogal eens de schoen. Woningcorporaties merken al geruime tijd dat veel wooncomplexen van senioren na verloop van tijd hun kracht verliezen. Bewoners worden ouder, hebben meer zorg nodig en ontmoeten elkaar minder vaak. In de

gemeenschappelijke ruimten zijn minder activiteiten en ouderen die het een en ander gaan mankeren, dreigen te vereenzamen in hun appartement.

Methode Bruis: tweemotorig vliegwiel

Hoe kan je als bewonersgroep het wooncomplex dan toch bruisend en sociaal vitaal houden, in een tijd waarin professioneel aanbod op dit vlak schaarser wordt en je je realiseert dat verandering start bij jezelf? In het experiment werd een sociaal bruisend wooncomplex beschreven als:

- bewoners kennen elkaar;
- voelen zich verbonden met elkaar;
- doen actief mee met activiteiten;
- organiseren zelf activiteiten;
- beheren en benutten zelf de algemene ruimten.

Om een sociaal bruisend wooncomplex te worden, gingen bewoners aan de slag met de methode Studio Bruis – samen buurten. De methode heeft uiteindelijk als doel het sociaal netwerk van bewoners op peil te houden. Een

sociale gemeenschap biedt daartoe de meeste kansen.

De methode is opgebouwd uit twee motorblokken:

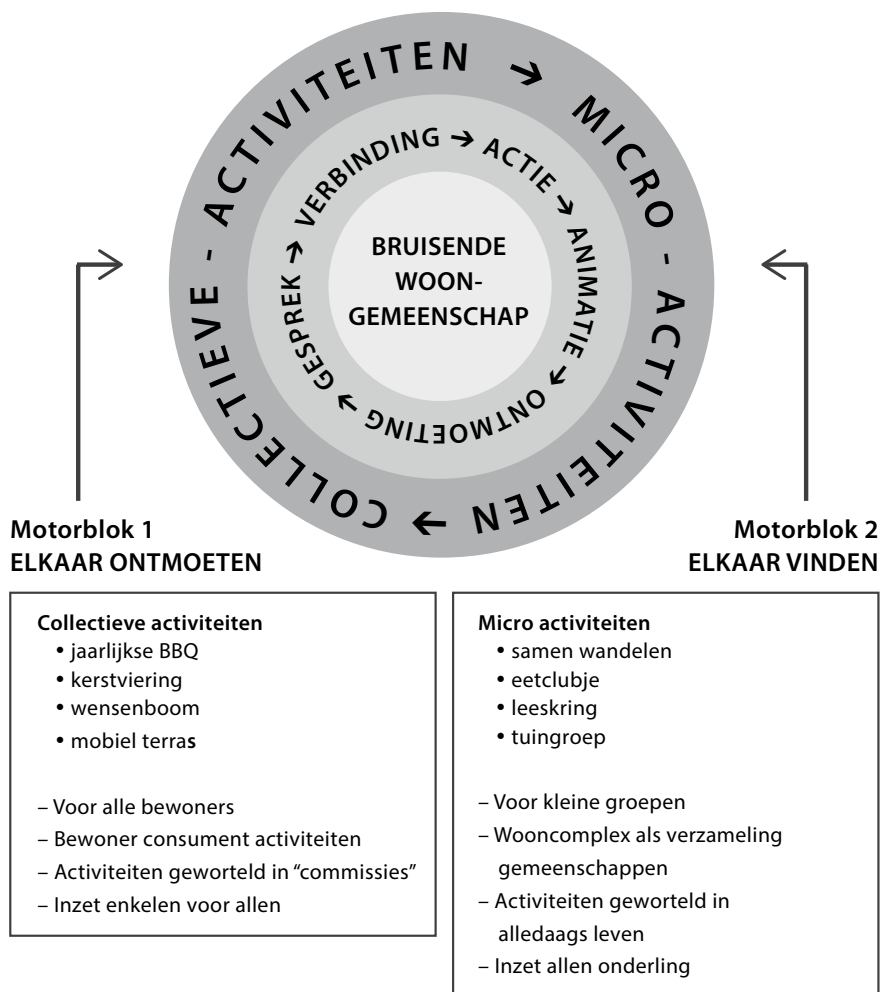
Motorblok 1: Elkaar ontmoeten.

Reuring maken met laagdrempelige, vrolijke, animerende *collectieve activiteiten* op complexniveau, voor alle bewoners. De methode bouwt voort op klassieke bewonersactiviteiten zoals de jaarlijkse barbecue, maar voegt daar een grotere variatie aan inspirerende en creatieve mogelijkheden aan toe. De

ontwikkeling van dit motorblok is geïnspireerd op de praktijk van *animation socio-culturelle*, een activeringsmethode in het kader van samenlevingsopbouw, volwasseneneducatie en sociaal cultureel werk in wijken met een lage sociaaleconomische status (Wadhwa, 2000).

Motorblok 2: Elkaar vinden.

Bewoners vormen groepjes van twee of meer personen – zogenaamde Bruiskringen – waarin zij samen *micro-activiteiten* oppakken die aansluiten bij gedeelde interesses, behoeften en talenten. Bruiskringen vinden elkaar door

Figuur 1. Het Vliegwielt van Studio BRUIS – Samen Buurten

deelname aan gespreksbijeenkomsten van 10 à 15 bewoners. Aan de hand van levensthema's gaan bewoners in gesprek over wat ze belangrijk vinden in het alledaagse leven, ontdekken ze gedeelde interesses en onderzoeken ze hoe ze daar samen actief vorm aan kunnen geven. De ontwikkeling van dit motorblok is geïnspireerd op het concept *life politics* (Giddens, 1991).

Elkaar ontmoeten in collectieve activiteiten en elkaar vinden in micro-activiteiten staan niet tegenover elkaar maar vullen elkaar aan. Het Vliegwielt komt in beweging door meer variatie in en spreiding van collectieve activiteiten, meer zichtbaar maken en systematisch stimuleren van micro-activiteiten en door deze twee slimmer te combineren. Bijvoorbeeld doordat kleine groepjes bewoners geld inzamelen voor een groter project als een jeu de boule-baan. Of op bijeenkomsten voor het gehele complex wordt gewezen op kleinere Bruis-kringen. De methode is beschreven in een draaiboek met voorbeeld van aanpak, voorts is voor professionals een inhoudelijke toelichting opgesteld.

Resultaten

In een wooncomplex waar bewoners gewend zijn dat alles vóór hen wordt georganiseerd en waarin de gemiddelde leeftijd alsmaar stijgt, is zo'n omslag niet vanzelfsprekend. Niettemin zijn er met de methode Studio BRUIS – Samen buurten goede resultaten geboekt. Een onderzoeksteam onder leiding van hoogleraar Anja Machielse (2017, zie ook het artikel op pagina 66 in dit nummer) volgde een jaar de bewonersgroepen en de acties die zij op poten zetten. De onderzoekers stellen:

- Er zijn in alle complexen nieuwe activiteiten opgezet; kleine groepjes die iets gezamenlijks doen zijn meer in beeld;
- Er ontstaan nieuwe contacten, door en in de activiteiten;
- Bewoners letten meer op elkaar, burelen leren elkaar beter kennen, weten elkaars namen;

Het roer om: kleiner en meer zelf

Bewoners aan zet. Zelf gestuurde micro-activiteiten, Bruis-kringen. Is dat niet wat veel gevraagd in een gebouw waar de gemiddelde leeftijd 77 jaar is? De heer van der K., voorzitter van de bewonerscommissie van een van de deelnemende wooncomplexen geeft het antwoord:

"Ik zet me al jaren met hart en ziel in voor de bewoners en krijg daar veel voor terug. Maar het gaat niet meer zo gemakkelijk als vroeger. Ik heb zowat een dagtaak aan het bestuurlijk werk en het organiseren van al die activiteiten. De jaarlijkse barbecue, het zomerfeest, de kerstviering. Allemaal mooi en aardig, maar het mag wel ietsje minder. Ik loop langzamerhand tegen mijn grenzen aan, ik word ook een dagje ouder. Het roer moet om."

Het verhaal van de heer van der K. weerspiegelt een herkenbaar patroon. De klassieke benadering, waarbij een bewonerscommissie en/of activiteitencommissie activiteiten centraal aanbiedt aan alle bewoners, staat onder druk. Het wordt steeds moeilijker om mensen te krijgen voor het organiseren van de traditionele activiteiten. Het zijn altijd dezelfde mensen die er de schouders onder zetten. Dat is op een gegeven moment niet meer vol te houden.

Er is nog een reden om zelf gekozen micro-activiteiten rond eigen interesses en wensen beter zichtbaar te maken, te stimuleren en te waarderen. Ook aan ouderen gaat de individualisering niet voorbij. De populatie wordt meer divers. In toenemende mate willen ouderen in deze tijd zelf beslissen hoe ze hun leven inrichten. Ze willen dingen zelf aanpakken, op hun eigen manier, in eigen regie. Micro-activiteiten zijn minder verplichtend, beter te overzien en je kunt er ook weer gemakkelijk mee stoppen als je er geen zin meer in hebt of als het je teveel wordt.

- Er ontstaan nieuwe verbanden, los van bestaande structuren (bestaande commissies);
- De eigen kwaliteiten van bewoners worden meer ingezet.

Op deze punten is winst geboekt met behulp van de methodiek. Echter, constateren de onderzoekers, om een stabiele, sociale gemeenschap te bereiken en te behouden is op de achtergrond een adequate professionele ondersteuning nodig.

Zelf doen kent ook grenzen

Onderschat de krachten van ouderen niet, maar overschat ze ook niet, leert het experiment met de methode. Veel bewoners kampen met beperkingen in gezondheid en mobiliteit. Er is een grote groep bewoners met weinig vertrouwen in eigen kunnen. Niet alleen is de veerkracht van bewoners vaak broos, er zijn ook tegenkrachten. Het is lang niet altijd gezellig in een wooncomplex, er wordt geroddeld en gepest. Soms zijn andere interventies nodig, zoals buurtbemiddeling of verzoeningsbijeenkomsten. Help bewoners om het zelf te doen, blijkt het beste motto te zijn. Op de achtergrond is een professional nodig die bemiddelt bij groepsdynamiek, activiteiten stimuleert en meedenkt over de organisatie ervan. Voorts heeft de professional oog voor individuele behoeften en kwaliteiten en stimuleert teruggetrokken bewoners tot deelname.

Niettemin zijn de resultaten bemoedigend. Een vertegenwoordiger van een woningcorporatie, betrokken bij een van de pilots, verwoordt de resultaten als volgt: "Sinds we met Studio Bruis – Samen Buurten zijn gestart hebben we een nieuwe beweging in gang gezet. De bereidheid om te helpen is veel groter. Mensen kunnen meedoen aan kleine, overzichtelijke dingen. Dan zeggen ze gemakkelijker van oké, laat ik ook eens wat doen. Het

wordt leuker voor ze. Dat werkt. Voor het eerst hoor ik tijdens een ALV niet alleen maar klachten; nu komen er ook mensen met ideeën. Natuurlijk nemen we klachten nog steeds serieus, maar met ideeën kom je echt verder."

Literatuur

- Spierings, D. (2014). *De wenselijke schaal. Fysieke schaalgrootte en sociale kwaliteit van wonen in woonzorgcomplexen*. Vianen: Uitgeverij BOXpress B.V.
- Wadhwa, S. (2000). *Modern Methods of Teaching Adult Education*. New Delhi: Sarup and Sons.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. CA: Stanford University Press.
- Engbersen, R. & Rensen, P. (2014). *Help mij het zelf te doen Een pleidooi voor methodisch werken aan actief burgerschap*. Utrecht/Den Haag: Movisie en Platform 31
- Machielse, A., van der Vaart, W., Bos, P. & Thoolen, E. (2017). *Experiment Vitale Woongemeenschappen*. Eindrapportage. Den Haag: Platform31.

Over de auteurs

Kees Penninx is veranderkundige en oprichter van ActivAge. ActivAge werkt aan nieuwe concepten voor gemeenschapsvorming, burgerinitiatief, maatschappelijke inzet, informele zorg, wonen en participatie in een ouder wordende samenleving.

Netty van Triest is senior-projectleider Platform31, een kennisorganisatie voor stad en regio. Zij werkt aan innovatie om zelfstandig wonen van zorgdoelgroepen te ondersteunen. Voor informatie over het experiment en het onderzoeksverslag: www.platform31.nl/wonen-enzorg

Woongemeenschappen voor oudere kunstenaars

Geen dag zonder kunst

YVONNE WITTER

Niemand weet precies hoeveel woongemeenschappen er zijn in Nederland. De schattingen lopen uiteen van ruim 500 tot meer dan 10.000. Het aantal neemt toe en ook de diversiteit. Er komen steeds meer woongemeenschappen voor specifieke doelgroepen. Zo zijn er al twee voor ouder wordende kunstenaars. Welke zijn dat, en hoe functioneren zij?

Twee voorbeelden

Mariëngaarde in Tilburg is een woon-werkcentrum gerealiseerd voor en met ouder wordende (levens)kunstenaars en kunstminnaars. Mariëngaarde bevat appartementen, werkateliers, ontmoetingsruimten en een bibliotheek. In totaal zijn er 29 appartementen, waarvan 11 in de vrije sector en 18 in de sociale huursector verhuurd worden. De bewoners huren de woningen en werkruimten van corporatie TBV Wonen. Het monumentale pand is in 1935 ontworpen door architect Alexander Kropholler. Mariëngaarde is een voormalig pension, opgericht in 1935 en ontworpen door de bekende architect Alexander Kropholler. Het initiatief kwam indertijd van pastoor De Klijn van de Margarita Mariakerk. Hij trad op als projectontwikkelaar en had als doel vermogende bejaarden naar het pension en zijn parochie te halen. Er hebben veel Tilburgse fabrikantenfamilies op Mariëngaarde gewoond. Het gebouw biedt veel mogelijkheden. Zo is de voormalige kapel een prachtige plek voor ontmoeting. "De ontwikkeling van Mariëngaarde in de periode van 2008 tot 2016 (de woningen werden in juli 2014 opgeleverd) is een voorbeeld van co-creatie", zo

vertelt Mieke Brekelmans, directeur van stichting Leefstijl Ondersteunen Wonen en Werken (St. LOWW). "De bewoners helpen elkaar. En ze stimuleren elkaar als het gaat om kunst. Ze willen met gelijkgestemden creatief en actief blijven."

Dit doel geldt ook voor bewoners van het Shaffyhuys in Amsterdam, een kleinschalige, kunstzinnige woon- en werkgemeenschap voor kunstenaars, artiesten en artistieke mensen. "Kunstenaars mogen dan wel ouder worden, maar zij blijven hun hele leven kunstenaar en dan is het prettig om met gelijkgestemden te wonen die elkaar kunnen blijven inspireren en stimuleren", zegt Ed Cools, oud-directeur van diverse zorgorganisaties die, samen met zangeres Liesbeth List en Bernadette Zevenhuizen van Proud Project, het huis heeft opgezet. Het huis is eind juni 2017 officieel geopend.

Huiskamerconcerten voor de buurt

Zowel in het Shaffyhuys als Mariëngaarde werken de kunstenaars samen aan projecten. "Zo zijn er in de Mariëngaarde wel eens huiskamerconcerten, want er wonen ook musici. Buurtbewoners zijn dan welkom en komen ook ruimschoots. Ook zijn er contacten met jonge

Foto: Alex Sievers

kunstenaars en met studenten aan de Fontys Hogeschool voor de Kunsten”, vertelt Mieke. In het Shaffyhuys zijn de contacten met jongere kunstenaars helemaal dicht bij huis, want in de woongemeenschap wonen ook jongere kunstenaars. Er zijn 12 appartementen voor 12 jonge kunstenaars onder de 27 jaar die er vijf jaar mogen wonen en 24 voor oudere kunstenaars, waarvan de jongste 60 is en de oudste 84 jaar. Op de derde en vierde verdieping van het pand wonen ‘gewone’ huurders. In totaal zijn er 159 appartementen in het gehele pand. De Amsterdamse zorgorganisatie ZGAO huurt een ruimte voor hun zorgsteunpunt. Diverse bewoners maken gebruik van thuiszorg. Er zijn 7 ateliers beschikbaar voor de kunstenaars. “Jongere kunstenaars hebben het drukker dan de oudere kunstenaars”, merkt Cools. “Zij zijn allemaal zzp-ers en rennen van de ene naar de andere afspraak. Hierdoor is het lastig gezamenlijke activiteiten te plannen. Maar niet onmogelijk”, voegt Cools er aan toe. De gezamenlijke activiteiten komen zeker op gang. De ateliers, ontmoetings- en expositieruimten, de sociëteit en het theater nodigen uit tot ontmoeting tussen de jongere en oudere kunstenaars en de buurt.

“We willen geen verzorgingshuissfeer dus we gaan veel naar buiten. Dat kan makkelijk in de omgeving van de woongemeenschap: het Bimhuis, Eye filmhuis, Pakhuis de Zwijger en Panama bevinden zich om de hoek. Maar we halen ook de buurt binnen door ruimten beschikbaar te stellen en optredens te faciliteren, vaak met gesloten beurs”, vertelt Cools. De bewoners maken zelf een activiteitenprogramma. Ook hebben ze zelf de inrichting van de binnenruimten verzorgd. In het huis zijn er ophangsystemen aangebracht dus zijn er doorlopend exposities van kunstenaars uit de buurt of van bewoners zelf. In het Liesbeth List atrium vinden dansvoorstellingen plaats. Wat betreft zorg voor elkaar, hebben ze niets vastgelegd. Bewoners van het Shaffyhuys verwachten dat het op een natuurlijke manier zal gaan. Nu al merkt Ed dat zij elkaar bijstaan waar nodig, met kleine hand- en spanndiensten. Ook Mieke ziet dat de bewoners elkaar in de gaten houden en helpen: “Laatst was er een kunstenaar die zich niet zo vrolijk voelde. De anderen moedigden haar aan om in het atelier te komen. Ze knapte er meteen van op.”

Rust of reuring

“Het samenwonen is niet altijd makkelijk”, vertelt Mieke, ”sommige bewoners willen rust, anderen reuring. Tot nu toe zijn er altijd oplossingen gevonden. Maar het levert wel eens frictie op.” Zowel Mieke als Ed merken dat kunstenaars behoorlijk eigenwijs kunnen zijn en een bepaalde mate van ruimte nodig hebben. En ondersteuning van professionals. Zeker bij de start van woonprojecten als er met gemeenten en corporaties gepraat moet worden, is professionele ondersteuning noodzakelijk om te verbinden en om de vertaalslagen te maken. Ook als de bewoners er eenmaal wonen, is het fijn als er een professional is die de bewoners met raad en daad kan bijstaan. Het realiseren van locaties die het voor ouder wordende mensen gemakkelijk maakt om met hun werk en vak bezig te blijven en om elkaar te helpen, bevordert het welzijn en is preventief doordat het de inzet van professionals en mantelzorgers in het dagelijks leven voorkomt. De initiatiefnemers van het Shaffyhuys zijn regelmatig bij Mariëngaarde komen kijken en bij het woon- en werkcentrum voor oudere kunstenaars, het Rosa Spierhuys in Laren, om ervaringen uit te wisselen. Dat is hard nodig, want het realiseren van een gezamenlijke woondroom is een geweldige ervaring, maar kost ook veel energie en doorzettingsvermogen.

Overweldigende belangstelling

Aan belangstelling is er geen gebrek: er staan 100 kunstenaars op de wachtlijst voor het Shaffyhuys. Er komen regelmatig vragen van met name mantelzorgers van oudere kunstenaars of er al plek is. De belangstelling is echt overweldigend. Ook voor kunstenaars met dementie of een andere aandoening. Samen met corporatie Stadgenoot gaat Ed kleinschalige woningen realiseren voor oudere kunstenaars met een zwaardere zorgbehoefte. Ook Mieke merkt dat er behoefte is aan woonvormen voor oudere kunstenaars. Zij is bezig met een tweede locatie, maar dan elders in Noord-Brabant. Dat zal niet meteen morgen klaar zijn. Net zoals andere woongemeenschappen in oprichting lopen zij aan tegen knelpunten. De

locatie is vaak moeilijk, de financiering en ook het passend toewijzen. Nu de markt weer aantrekt is het extra lastig om betaalbare huisvesting te vinden. En financiering krijgen is ook niet simpel. Banken trekken niet makkelijk hun portemonnee voor dit soort initiatieven. Fondsen leveren wel bijdragen, vaak eenmalig. Zo heeft het fonds RCOAK de podiumvloer, belichting en geluidsinstallatie in het Shaffyhuys gesponsord. Maar grote leningen krijgen via banken is niet eenvoudig. Mariëngaarde heeft subsidies gekregen van de provincie Noord-Brabant, Stichting Doen! en sponsorgelden van een aantal regionale stichtingen en bedrijven. Ook de gemeenten zijn belangrijk. De hulp van overheden voor dit soort op welzijn gerichte organisaties is van groot belang om meer differentiatie in het woonaanbod te realiseren. Woningcorporaties moeten sinds 2016 bij het toewijzen van sociale huurwoningen voldoen aan de passendheidsnorm. Dat betekent: van de woningtoewijzingen aan huishoudens met een inkomen tot en met de huurtoeslaggrens heeft minstens 95 procent een kale huur tot en met de aftoppingsgrenzen van de huurtoeslag. Dat maakt het moeilijker voor ouderen toegang te krijgen tot de woningen. Terwijl mensen zich in de combinatie van wonen en werk verbinden op basis van hun passie en niet op basis van hun portemonnee. De Landelijke Vereniging groepswonen voor Ouderen is druk aan het lobbyen rond het passend toewijzen. Ook Aedes, vereniging van woningcorporaties heeft dit punt al aangekaart bij de Haagse politiek.

Bundeling van krachten

Wat een succesfactor is bij de totstandkoming van alle woongemeenschappen, is de bundeling van krachten. Ook bij Mariëngaarde en het Shaffyhuys. Cools: ”De Amsterdamse wethouder Erik van der Burg was onmiddellijk enthousiast en de directeur van de corporatie Stadgenoot, Gerard Anderiesen eveneens. Ook vond ik een prettige samenwerkingspartner in de zorgorganisatie ZGAO (Zorggroep Amsterdam Oost). Het huis heeft ook een aantal prominente ambassadeurs zoals Gerda Havertong en George van de Pauwen. Bij de

Het boek *Woondromen 55+. Inspiratie- en doeboek over gemeenschappelijk wonen* dat in oktober 2017 is verschenen, informeert initiatiefnemers voor gemeenschappelijke woonvormen over de mogelijkheden in zowel de huur- als koopsector en helpt hen op weg met informatie en praktische tips. In het boek staan verschillende woongemeenschappen beschreven waaronder Mariëngaarde.

Het boek *Woondromen 55+* is geschreven door Kees Penninx van bureau ActivAge en Yvonne Witter van het Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg en is te bestellen: via www.activage.nl

Mariëngaarde hebben burgers - waaronder een aantal van de huidige bewoners -, organisaties zoals TBV Wonen, de stichting, twee mkb-bedrijven en het brabantse kenniscentrum kunst en cultuur (bkkc) samengewerkt. Verder is het essentieel om een gezamenlijke visie te hebben en die regelmatig te herijken. Reflecteren met elkaar en leren van elkaar is nodig om de sfeer goed te houden en de groepsdynamiek op orde te houden.”

Het aantal woongemeenschappen zal toenemen, ook voor oudere kunstenaars. Er is behoefte aan betaalbare, kleine woningen: nu al woont meer dan de helft van de 75-plussers alleen en de komende tijd zal ook dat aantal snel groeien. Het aandeel ouderen dat geen kinderen heeft, neemt eveneens toe en daarmee ook hun afhankelijkheid van netwerken buiten de familie. Een deel van deze senioren

gaat op een gegeven moment op zoek naar een alternatieve woning. Een plek waar ze veilig kunnen wonen, anderen kunnen ontmoeten en iets voor anderen kunnen betekenen.

Meer informatie

<http://www.stichtingruvanrossemhuis.nl/>

<http://www.sloww.nl>

<http://www.ramsesshaffyhuys.nl/>

www.kcwz.nl

Over de auteur

Yvonne Witter is socioloog en sociaal-gerontoloog en werkzaam als adviseur bij het Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg. Verder is zij bestuurslid bij stichting Art Age en actief lid bij ENIEC, Europees netwerk interculturalisatie van de ouderenzorg.

'Als het uitzicht groots is, kan de woning kleiner!'

BAS LIESKER & RIA WIJNEN

Architectenbureau Heren 5 heeft als filosofie: we beginnen altijd zonder een vooringenomen mening aan een project. Participatie met afnemers, omwonenden en gebruikers inspireert ons en wijst de weg naar onontgonnen ideeën. Dit artikel gaat over gesprekken die met ouderen gevoerd zijn; ouderen die zelf willen bepalen hoe ze gelukkig oud willen worden in Amsterdam, als de eigen woning niet meer voldoet. Deze ouderen worden in de publicatie over deze gesprekken 'stadsveteranen' genoemd.

Onderzoek naar 'stadsveteranen'

Een aantal jaren geleden deed architectenbureau Heren 5 onderzoek naar de woonwensen van het gezin in Amsterdam. Aanleiding was dat gezinnen de stad verlieten om in de buitengebieden een geschikt woonhuis te vinden. De huizen in Amsterdam zelf waren voor deze gezinnen niet geschikt. De vraag was waar een ideaal een-gezins-appartement aan moet voldoen. Dit onderzoek heeft bij Heren 5 een trend gezet. Nu was de aanleiding een artikel in Het Parool in februari 2015. In dit artikel werd gesuggereerd dat er voor 80-plussers in de toekomst in de binnenstad geen plaats meer zou zijn en dat zij noodgedwongen naar wijken buiten het centrum zouden moeten verhuizen. Dit bericht bracht twee architecten van Heren 5 ertoe workshops te gaan houden met ouderen die wonen in de binnenstad van Amsterdam. De deelnemers aan deze gesprekken noemden zij 'stadsveteranen'. Stadsveteranen zijn 'anticiperende senioren die in de stad willen wonen'. Zij den-

ken na over de toekomst als hun huizen wellicht niet meer voldoen vanwege een steile trap of een te grote tuin. Deze senioren hebben de ambitie zelf te bepalen hoe ze oud willen worden. Wat zijn hun woonwensen en welke eisen stellen zij aan de buurt en hun straat? Dat was het gespreksonderwerp.

De eigenheid van de Amsterdam

Vergeleken met de Nederlandse bevolking is Amsterdam niet doorsnee. In Amsterdam wonen meer alleenstaanden dan in de rest van het land: 44% van de Amsterdamse 55-plussers is alleenwonend. Een steeds groter aantal stadsveteranen heeft geen kinderen en het aantal echtscheidingen neemt toe. In Amsterdam wonen momenteel 95.000 65-plussers en in 2040 zal dit aantal stijgen naar 160.000. Daarmee is de stad koploper van de grote Nederlandse steden als het om het aantal ouderen gaat. De groep ouderen is divers, ook qua inkomen. Op korte afstand van elkaar wonen mensen met weinig financiële armslag naast

miljonairs. Het is logisch dat er ook grote verschillen in leefstijl zijn. Dit contrast zal doorwerken in de woonwensen. Het lag niet in de bedoeling van Heren 5 om een onderzoek te doen naar stadsveteranen in alle grote steden van Nederland. Het onderzoek kan andere steden inspireren, maar het is niet te extrapoleren. De onderzoekers hopen dat andere professionals het onderzoek oppakken en ook gaan nadenken over de woonwensen van mensen die ouder gaan worden.

Methodiek

In verschillende wijken van Amsterdam zijn een vijftal workshops gehouden met oudere bewoners. In deze wijken woonden diverse groepen ouderen: bewoners van koophuizen, vrije sectorwoningen en woningen uit de sociale woningbouw. Thema's die tijdens de workshops aan de orde kwamen waren: Welke eisen stellen bewoners aan hun buurt, hun straat, het gebouw en hun woning om gelukkig te kunnen worden. Aan hen werd gevraagd om in Amsterdam voorbeelden te noemen van bestaande plekken die hen bijzonder aanspraken en waar ze wel wilden wonen. De deelnemers aan de workshops kozen negen bestaande plekken in Amsterdam als voorbeeld. Deze plaatsen kwamen als favoriet naar voren en werden meegenomen in het onderzoek en bestudeerd. Daarnaast formuleerden de deelnemers aan de workshops hun eigen woonwensen.

De oogst van de workshops werd teruggebracht tot trends. Met behulp van dit materiaal werden acht kansen geformuleerd om gelukkig oud te worden in de stad. Het onderzoek werd begeleid door experts: Jan Latten werkt als hoogleraar sociale demografie aan de Universiteit van Amsterdam, Dort Spierings is docent aan de HAN Built Environment/Civil society lab en Yvon Hoogendijk is initiatiefnemer van Grijze Lente. Zij geeft advies aan mensen die groepswonen willen realiseren. De uitkomsten van het onderzoek werden gebundeld in een informatieve gids 'Stadsveteranen, een onderzoek naar gelukkig oud worden in de stad' (www.heren5.eu)

Profiel van de stadsveteraan

Hoewel de groep stadsveteranen zeer divers is, zijn er toch wel gemeenschappelijke kenmerken te benoemen. De stadsveteranen zijn actief, weten wat zij willen. Ze zijn vindingrijk en creatief en kunnen organiseren. Daarom willen zij ook ruimte om hen heen. Een extra kamer is een woonwens om een hobby te kunnen uitoefenen. Hun huizen hoeven niet per se groot te zijn, maar zij hebben behoefte aan licht en ruimte om hen heen. Dat mag dus ook een brede galerij zijn of een hofje. Stadsveteranen kunnen even goed wonen in een grootschalige setting als in een kleinschalige. Zowel het een als het andere is mogelijk, maar zij verlangen wel ruimte om hen heen.

Zij hechten aan een woonomgeving met diverse leeftijdsgroepen, die echter wel een gezamenlijke levenshouding hebben. En nog iets bijzonders, zij willen terloops ontmoeten en hechten minder aan gedoodverfde ontmoetingsplekken met vaste ontmoetingsmomenten, zoals gezamenlijke koffie om 10 uur in de ochtend. Stadsveteranen houden van het leven in de stad, ze houden van reuring, maar daar hoeven ze niet middenin te zijn. Een woning op de eerste etage is prima. Dat is iets rustiger maar toch nog levendig genoeg.

Opvallende uitkomst van de workshops is dat ouderen in Amsterdam liever wandelen dan fietsen. Al lopend nemen zij dan niet de kortste route. Brede stoepen die niet vol staan met fietsen is een wens; er moet ruimte zijn om elkaar te passeren. Men heeft behoefte aan overzichtelijke oversteekplaatsen. 'Het onderweg zijn is een tijdverdrijf geworden' Fietsen in Amsterdam is niet zonder gevaar vanwege de enorme drukte en de smalle wegen. Verder blijkt dat stadsveteranen waarde hechten aan culturele activiteiten en aan voldoende sportfaciliteiten.

Acht kansen om gelukkig oud te worden

Uit de gesprekken blijkt dat er kansen te creëren zijn die het wonen in Amsterdam vergemakkelijken. De onderzoekers zien acht kansen om gelukkig oud te kunnen worden in de stad:

1. De stad wordt goed gebruikt door de stadsveteraan, dus maak de stad goed beloopbaar.
2. Er is geen doelgroep actiever dan stadsveteranen, dus zorg voor goede culturele voorzieningen.
3. Veiligheid is een ruimtelijke kans: stadsveteranen willen graag ergens 'omheen' wonen, zoals bijvoorbeeld hofjes.
4. De kracht van de grijze buurteconomie: benut deze want stadsveteranen zetten graag hun levenservaring in.
5. Een gebouw met een aanleiding: zorg voor een plek die aanleiding geeft elkaar tegen te komen en contact te maken.
6. Stadsveteranen wonen graag gemixt. Allemaal ouderen op een kluitje heeft niet hun voorkeur.
7. Stadsveteranen wonen liever iets hoger. Dat houdt de reuring op gepaste afstand.
8. Een seniorenwoning mag klein zijn, maar een senior wil wel ruimte om zich heen.

Discussie

De essentie van het onderzoek kan als volgt worden samengevat: stadsveteranen willen kunnen kiezen uit kleinschalige of grootschalige woonvormen. Zij houden er van om sa-

men te wonen met mensen van verschillende leeftijden maar met een gezamenlijke levenshouding of leefstijl. Wat in het oog springt in het onderzoek is dat zij erg graag een gemeenschappelijke ruimte willen hebben als essentiële motor voor de sociale cohesie, maar niet als vaste ontmoetingsplek. Uit de gesprekken blijkt dat de stadsveteranen graag mensen ontmoeten, maar het liefst terloops. De ontmoeting hoeft niet georganiseerd te worden. Een gemeenschapshuis of een buurtcafé vinden zij prima. Het is wel de vraag of dit onderzoek gebruikt kan worden in andere Nederlandse gemeenten. Om andere professionals te inspireren zeker, er zijn universele kenmerken, de acht kansen op geluk voor ouderen zijn zeker bruikbaar in andere gemeenten, maar de uitkomsten van het onderzoek zijn misschien ook typisch Amsterdams.

Meer informatie

Zie: www.heren5.eu

Over de auteurs

Bas Liesker is architect en werkzaam bij architectenbureau Heren 5 in Amsterdam. *Ria Wijnen* is redacteur van Gerōn.

Wie is de mantelzorger?

HENK NIES

In de zorg krijgt de mantelzorger een steeds prominentere rol in het beleid. Er wordt nu en in de toekomst veel van haar of hem verwacht. Tegelijkertijd blijkt in de zorgpraktijk dat er over en weer tussen cliënt, zorgverlener en mantelzorger soms tegenstrijdige verwachtingen zijn.

‘Mantelzorger’ is een vakterm die inmiddels in het gewone taalgebruik aardig ingeburgerd is geraakt. Hij is afgeleid van het begrip ‘mantelzorg’, dat de Utrechtse hoogleraar Hattinga Verschure, zo’n veertig jaar geleden introduceerde. Hij omschreef het als volgt: ‘Steeds geschiedt deze vorm van zorgverlening (HN: mantelzorg) op basis van stilzwijgende bereidheid tot wederkerigheid (...). De (HN: mantel-) zorg heeft door haar emotionele aspecten en het niet op de voorgrond staan van zakelijke motieven, een warm karakter. (...) Ze is immers voor elk lid van de groep als een mantel die verwarmt, beschut en beveiligt. Een definiërend kenmerk van mantelzorg is, dat daarbij ieder individu zowel zorgverlener als zorgontvanger kan zijn. Wat betreft de soort zorg die verleend wordt, alsook in het verloop van de tijd, zijn de rollen verwisselbaar (Hattinga Verschure, 1981, p. 56). Hattinga Verschure geeft daarmee in feite aan dat mantelzorger zijn meer vormen kan aannemen, wisselend in de tijd en in de relatie. In het beleid, het onderzoek, maar ook in de praktijk van de zorg, gaan we daar vaak aan voorbij. En dat is niet zo handig.

‘De’ mantelzorger

De vraag ‘wie is de mantelzorger’ ofwel ‘wat is de identiteit van de mantelzorger’, is makkelijker gesteld dan beantwoord. We zien dat in het boek *Liefde met voorbedachten rade* van oud-sportarts Jos Benders (2016). Benders beschrijft hoe hij als mantelzorger voor zijn bijna honderdjarige moeder zorgde. Na een CVA woonde zij ernstig hulpbehoevend nog vier jaar zelfstandig in haar eigen huis. Dat was ingewikkeld. Twaalf gediplomeerde en ongediplomeerde helpers en maar liefst tien behandelaren waren betrokken in wat Benders de ‘éénpersoonskliniek’ noemt. De zorg werd betaald vanuit een pgb, de zorgverzekeringswet en uit eigen middelen. Als je het verhaal leest, zie je dat Benders naast mantelzorger ook manager, werkgever, financier, ethicus, zaakwaarnemer, gemachtigde, uitvoerder, behandelaar, privédetective (er waren enkele gevallen van diefstal) en zoon was. Dat kan ‘mantelzorger’ zijn inhouden! Wat is dan de identiteit van ‘de’ mantelzorger?

We hebben daar doorgaans geen eenduidig beeld bij. Wanneer een organisatie bijvoorbeeld zegt: ‘we gaan de familieparticipatie bevorderen’ is dat een onduidelijke boodschap aan medewerkers en mantelzor-

gers (in dit geval familieleden). En dat terwijl veel zorgmedewerkers (bijvoorbeeld in verpleeghuizen) de familie vaak als de grootste stressfactor in hun werk ervaren. Als er weer een pleidooi voor de participatiesamenleving komt, hebben familie en beroepskrachten uiteenlopende beelden van wat er van hen verwacht wordt. Vaak zien we weerstand en verzet wanneer mantelzorgers worden aangesproken. Er wordt immers al zoveel informele hulp geboden! Welke identiteit of rol wordt aangesproken en waarom ontstaat er zoveel ruis?

Combinatie van identiteiten

Om daar een antwoord op te geven, is het goed even stil te staan bij het begrip 'identiteit'. De Vlaamse psychologie hoogleraar Paul Verhaege (2012) betoogt dat iemands identiteit betekenis krijgt in relatie tot anderen. Je verbindt en onderscheidt je in de waarden en opvattingen van de ander. En dat blijft niet de hele tijd hetzelfde. Je ontwikkelt je identiteit in de interactie, het meebewegen en vaak ook tegen-bewegen.

Zowel de mantelzorger als de hulpverlener (en uiteraard de cliënt) bewegen zich in een scala van identiteiten. Het lijkt wel een wisseldans; je danst het lekkerst met iemand waarmee je een goede band hebt en die je aanvoelt, maar je moet zelf op de goede manier je passen zetten. Als je uit de pas loopt omdat je een andere dans wilt dansen, gaat het fout.

Uit de pas lopen gebeurt bij mantelzorg of familieparticipatie ook al gauw. Zo laat nog niet gepubliceerd onderzoek van promovenda Luzan Koster zien dat verzorgenden in een psychogeriatrisch verpleeghuis vanuit wisselende identiteiten werken in relatie tot de familie en de bewoners van de afdeling waar zij werken. Daarin schakelen zij vaak snel. Zo kunnen zij de mantelzorger verschillende identiteiten toedichten: iemand die zelf hulp nodig heeft, iemand die te gast is, iemand die een buitenstaander is of iemand die kan meehelpen. Dat verschilt per cliënt, familielid/mantelzorger en medewerker. Omgekeerd blijken zijzelf verschillende identiteiten te hanteren, bijvoorbeeld die van professionele

zorgverlener, van meelevend medemens, de socializer en die van regelaar die een huiskamer met bewoners 'runt'. Deze staan weliswaar niet los van elkaar, maar kunnen op een verschillende manier op de voorgrond staan.

Die combinatie van identiteiten gaat niet altijd goed. Het zal niet werken wanneer een familielid als zorgvrager aandacht opeist voor persoonlijke overbelasting op het moment dat de medewerker zich opstelt als regelaar die hulp verwacht van de familie bij het koken. In de zorgrelatie zijn wederzijdse identiteiten vaak anders dan je op het eerste gezicht zou denken. Vaak worden ze onderling ook niet begrepen. We weten uit ander onderzoek dat ook in de thuissituatie het samenspel van informele en formele zorg niet vanzelf gaat. Vaak is het zelfs afwezig (Zwart-Olde e.a., 2013). Daarbij komt dat mensen elkaar niet zomaar begrijpen, laat staan dat ze zomaar tot de beste keuze voor en met de cliënt komen.

Betekenisgeving

Het probleem is voor een deel terug te voeren op verschillende betekenisgeving aan dezelfde relatie en de situatie. Een mantelzorger, professioneel zorgverlener en uiteraard de cliënt heeft een opvatting over wat goede zorg is. Maar die opvattingen zijn lang niet altijd gelijk. Dat blijkt onder meer uit onderzoek van Oosterveld-Vlug en collega's (2014) naar wat verpleeghuisbewoners, hun naasten, verzorgenden, verpleegkundigen en specialisten ouderengeneeskunde als waardige zorg voor de betrokken bewoner zien. Die opvattingen corresponderen niet zonder meer met wat de bewoner belangrijk vindt. 'Zorg geven zoals je die zelf zou willen krijgen', is niet altijd het beste uitgangspunt, zo blijkt.

Maar gedeelde betekenisgeving is noodzakelijk voor een goed samenspel tussen informele en formele zorgverleners, alsook binnen deze groepen. Het boek van Jos Benders laat levendig zien dat in een complexe zorgsituatie een groot aantal betrokkenen een rol kan spelen, ieder met eigen emoties en opvattingen over gewenste handelingen. En dat dat niet altijd op één lijn zit. Hoe je betekenis geeft aan je identiteit als mantelzorger of professio-

nal zie je terug in de opvattingen over wat je onder goede zorg verstaat en wie welke taak op zich zou moeten nemen. Die opvattingen zijn niet zomaar gelijk of congruent.

Teamvorming

Dit roept de vraag op of we niet té eenvoudig aannemen, dat er cliënten, mantelzorgers, vrijwilligers, burgers en professionals zijn met eenduidige rollen en karakteristieken. Zij weerspiegelen immers geen eenduidige afgebakende identiteiten. Dat zagen we enkele jaren geleden in de discussie over het voorstel van zorgorganisatie de Vierstroom, dat mantelzorgers per maand vier uur zouden meehelpen. Naast het op het oog verplichtende karakter van het voorstel, kwam naar voren of vrijwilligers en mantelzorgers niet het werk van zorgmedewerkers doen als ze zorgtaken verrichten. Het helpt ons niet verder als we een strak onderscheid maken tussen formele en informele zorg, tussen organisaties en hun medewerkers en de samenleving en haar burgers. Het gaat erom dat we bij complexe situaties goede teams maken en creatieve oplossingen vinden van en met de betrokken mensen. Het gaat om mensen die wisselende identiteiten kunnen innemen en die met begrip voor het perspectief van de ander betekenis kunnen geven aan de situatie. In goede teamvorming zijn verder van belang: onderling vertrouwen, vroegere en toekomstige relaties tussen betrokkenen, beloning, druk van buitenaf, wederzijds begrip en verantwoordelijkheid voor het proces dat men met elkaar (mee)maakt. Wat tegenwerkt is tijdsdruk, vermoeidheid en de neiging om het proces snel te beëindigen (Nies & Beersma, 2016). We bepalen voor een deel als mantelzorger en als professional samen wat mantelzorg is. Of dat goed gaat, hangt af van of we de goede condities voor samenwerking scheppen.

Literatuur

- Benders, J. (2016). *Liefde met voorbedachte rade*. Rotterdam: Coolegem Media.
- Hattinga Verschure, J.C.M. (1981). *Het verschijnsel zorg. Een inleiding tot de zorgkunde*. Lochem/Poperinge: De Tjdstroom.

Zes ezelsbruggetjes voor een goede dialoog

1. Gebruik LSD: Luisteren, Samenvatten, Doorvragen

Vat het verhaal kort samen en laat de ander reageren. Vraag door als iets onduidelijk is.

2. Laat OMA (wat vaker) thuis: Oordelen, Mening, Adviezen

Als iemand iets vertelt, laat dan eigen oordelen, ideeën en adviezen even voor wat ze zijn. Zodat u met een open houding kunt luisteren.

3. Neem ANNA mee: Altijd Navragen, Nooit Aannemen

Neem niet zomaar aan dat u begrijpt wat iemand bedoelt. Vraag bij twijfel altijd even na of het klopt.

4. Smeer NIVEA: Niet Invullen Voor Een Ander

Als iets niet duidelijk is, of als we iemand al lang kennen, vullen we al snel andermans bedoelingen zelf in. Dit voorkomt u door na te vragen.

5. Wees een OEN: Open, Eerlijk, Nieuwsgierig

Sta open voor de ander, geef deze een kans iets uit te leggen en wees oprecht nieuwsgierig.

6. Maak je niet DIK: Denk in Kwaliteiten

Zeker bij wat moeilijke gesprekken kijken we al snel naar wat fout ging. Dat mag, maar geef vooral aandacht aan wat goed gaat.

bron: <http://www.vilans.nl/Tips-6-ezelsbruggetjes-voor-een-goede-dialoog.html>

- Nies, H. & Beersma, B. (2016) Social decision making in integrated care. *International Journal of Integrated Care*. 16 (6):A371. DOI: <http://doi.org/10.5334/ijic.2919>
- Oosterveld-Vlug, M.G., Onwuteaka-Philipsen, B.D., Pasman, H.R.W., Gennip, I.E. van & Vet, H.C.W., de. (2014). Can personal dignity be assessed by others? A survey study comparing nursing home residents with family members; nurses' and physicians' answers on the MIDAM-LTC. *International Journal of Nursing Studies*. Doi: 10.1016/j.ijnurstu.2014.06.007.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij.
- Zwart-Oldé, I., Jacobs, M., Broese van Groenou,

M. Wieringen, M. van (2013). *Samen zorgen voor thuiswonende ouderen. Onderzoeksrapportage over de samenwerking tussen mantelzorgers, vrijwilligers, professionals en vrijwilligers in de thuiszorg*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Met dank aan Luzan Koster voor haar adviezen bij de totstandkoming van dit artikel.

Over de auteur

Henk Nies is lid van de Raad van Bestuur van Vilans en bijzonder hoogleraar Organisatie en beleid van zorg op de Zonnehuis-leerstoel aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Tevens is hij lid van de Kwaliteitsraad van het Zorginstituut Nederland.

GEDICHT

HET LIED VAN HET GEBROKEN RIET

De wind uit de Torwana-bergen
heeft haar schoot vol mos
Ze draagt een slapend kind
ze citeert de sterren
met de stem van brede stromen
tegen het witte gebeente van de dag

De wind uit de Torwana-bergen
oeverloos zonder horizon zonder seizoenen
met het gezicht van alle mensen
met de aloë van de wereld voor haar borst
met het lam van alle vreugde over haar schouder
en de wurger van elke dageraad in haar ogen

De wind uit de Torwana-bergen
met haar schoot vol mos
draagt een slapend kind
draagt een nacht van distels
draagt een dood zonder duisternis

en waait door het gebroken riet

Ingrid Jonker

Uit: *'Ik herhaal je'*, vertaling Gerrit Komrij (2000). Amsterdam: Uitgeverij Podium.

Ingrid Jonker (1933-1965) was een blanke Zuid-Afrikaanse dichter in de tijd van de Apartheid.

Nelson Mandela droeg haar gedicht 'Het kind' voor tijdens de opening van het Zuid-Afrikaanse parlement.

De keuze voor het gedicht in Gerōn wordt – tenzij anders vermeld – verzorgd door Aafke de Groot, specialist ouderengeneeskunde in Naarden en docent/onderzoeker Geriatrische Revalidatie, VUmc Amsterdam. Zie ook: www.dichterbijdezorg.nl

Hoe groen zijn ouderen?

JOEP DOHMEN

Naarmate ik ouder word, blik ik regelmatig terug op mijn leven en vraag me af waarom het gegaan is zoals het is gegaan. Waarom heb ik bijvoorbeeld destijds zo lang over mijn proefschrift gedaan? Acht jaar maar liefst, weliswaar met onderbrekingen, maar toch. Dat had ook wel in vijf gekund. En het ergste komt nog.

Mijn proefschrift ging over de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche. Alles las ik: over de dood van God, Nietzsches tirade tegen het christendom dat 2000 jaar lang verzuimde om de mens te leren leven, zijn onderscheid tussen heren en slaven. Heren, dat zijn vrije geesten, mensen die zelfstandig en vitaal in het leven staan. Slaven zijn de eeuwige slachtoffers, mensen die nooit de verantwoordelijkheid voor hun leven durven nemen. 'Blijf de aarde trouw', schreef hij. Ik vatte dat op als: vlucht niet in illusies en probeer te leven met de onzekerheid van het bestaan.

Onlangs schreef een van mijn beste vrienden – de filosoof Henk Manschot – ook een boek over Nietzsche. Hij neemt de uitdrukking 'blijf de aarde trouw' letterlijk! Nietzsche was een buitenmens. Hij wandelde dagelijks urenlang door de natuur. Zijn werk is doordrenkt met beelden uit de natuur: van de zon en de zee, de lucht en de bergen; van planten, bomen en dieren, tal van soorten. Volgens Manschot belichaamde Nietzsche een natuurlijke levenswijze die wij moderne mensen langzaam zijn kwijtgeraakt. Daarom pleit Henk voor een 'nietzscheaanse terrasofie': we moeten onze moderne levensstijl veranderen en de aarde niet langer opvatten als een ding, als louter instrument voor onze behoeften. Die natuur-

lijke levensstijl van Nietzsche heb ik volgens Manschot totaal over het hoofd gezien.

Een mens is nooit te oud om te leren. Henk Manschot heeft gelijk, ik heb Nietzsches aandacht voor de natuur nooit serieus genomen. En hij heeft natuurlijk ook gelijk als hij stelt dat we vandaag behoefte hebben aan een ecologische levenskunst. Naarmate je ouder wordt, moet je niet alleen terugblikken op je leven maar je ook afvragen: hoe ga ik zelf om met de aarde en hoe laat ik de aarde achter als ik er straks niet meer ben?

Henk Manschot en ik zijn het eens over de ernst van de milieucrisis, maar over de invulling van die groene levenskunst verschillen we vooralsnog van mening. Hij is een romanticus die gelooft in (het herstel van) de eenheid van mens en natuur. Ik ben zelf een moderne humanist die juist de discontinuïteit tussen mens en natuur benadrukt. Inderdaad, we moeten de aarde trouw blijven, maar over de oorzaken van de crisis en de manieren waarop we die moeten aanpakken, gaat ons debat.

Dat zal wel weer acht jaar gaan duren.

Henk Manschot, *Blijf de aarde trouw. Pleidooi voor een nietzscheaanse terrasofie*. (2017). Nijmegen, Van Tilt. In 2018 gaan Joep Dohmen en Henk Manschot hierover publiekelijk met elkaar in debat, zie www.joepdohmen.com

Over de auteur

Prof. Dr. Joep Dohmen is Lector Bildung aan het Centrum voor Humanistische Vorming en aan de Hogeschool voor Toegepaste Filosofie.

De Grijze Revolte

50Plus-stemmers in beeld

SIMON OTJES & ANDRÉ KROUWEL

Met hun verdubbeling in zeteltal bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 heeft 50Plus laten zien meer dan een ééndagsvlieg te zijn. Nu deze partij een eigen plek in het partijsysteem heeft verworven, rijst de vraag: wat verklaart het succes van 50Plus? En wat zijn de redenen die (oudere) kiezers aangeven om te stemmen op een ouderenpartij?

Ouderenpartijen in West-Europa

50Plus is niet de eerste Nederlandse ouderenpartij. Sterker nog, al in 1971 deden vijf ouderenpartijen mee aan de Tweede Kamerverkiezingen. Als zij samen hadden gewerkt hadden ze toen zelfs één zetel kunnen winnen. Dit zijn de oudste ouderenpartijen ter wereld waarvan wij het bestaan kennen (voor een overzicht van ouderenpartijen zie Hanley, 2010). In 1994 kregen de ouderenpartijen AOV en Unie 55+ samen zeven zetels. In 2012 kwam hier dus 50Plus bij. In internationaal opzicht zijn er maar twee landen met succesvollere ouderenpartijen: in Slovenië is de ouderenpartij DeSUS (Democratische Partij van Gepensioneerden in Slovenië) al bijna twee decennia onderdeel van het kabinet. Vanwege haar middenpositie en haar relatieve stabiliteit kan niemand bij kabinetsformaties om hen heen. Ook de Israelische ouderenpartij GIL (Gepensioneerden van Israël naar de Knesset) kwam in het kabinet in 2006, bij de volgende verkiezingen keerde zij echter niet terug in het parlement. In Kroatië en Luxemburg wonnen ouderenpartijen consistent zetels bij verkiezingen.

Vanwege een aantal redenen is Nederland een goede ontstaansgrond voor ouderenpartijen. Het open kiesstelsel in Nederland maakt het voor allerlei nieuwe partijen relatief makkelijk om zetels te winnen. Bovendien heeft Nederland een goed georganiseerde en relatief grote groep gepensioneerden, die een groot deel van het geld uit sociale voorzieningen krijgen (zie Hanley 2011). Rondom het succes van 50Plus spelen dus twee specifieke factoren een belangrijke rol: de politisering van de vergrijzing en de onvrede met de bestaande partijen.

Sociaaleconomische pullfactoren

In de afgelopen tien jaar zijn er in Nederland veel politieke discussies gevoerd over de vergrijzing en veel maatregelen genomen om de kosten van het ouder worden van de bevolking voor de overheid in de hand te houden. Het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd is hier een belangrijk voorbeeld van. Sinds 2008 hebben verschillende partijen zich hiervoor ingezet. De grote investeringen die de overheid toen deed om een economische crisis op te korte termijn te voorkomen moesten gecompenseerd worden met bezuinigin-

gen op de lange termijn. Praktisch alle Nederlandse partijen hebben hun handen hieraan 'vuil' gemaakt. Het vierde kabinet Balkenende van CDA, PvdA en ChristenUnie stelde het voor. De SP en de PVV spraken zich hier oorspronkelijk tegen uit. Het eerste kabinet Rutte van VVD en CDA voerde het in. Ze werden gedoogd door de PVV, die van het verhogen van de AOW-leeftijd uiteindelijk geen breekpunt maakte. Toen dit kabinet viel, tekenden VVD, CDA, D66, GroenLinks en ChristenUnie een begrotingsakkoord, waarin het verhogen van de AOW-leeftijd werd versneld. In de verkiezingscampagne die toen volgde, accepteerde zelfs de SP de verhoging van de AOW-leeftijd in de CPB-doorrekening van hun programma. Het voorstel uit het begrotingsakkoord werd overgenomen door het tweede kabinet Rutte van PvdA en VVD. De AOW-leeftijd is maar één voorbeeld van een maatregel. Vergelijkbare discussies lopen ook over het eigen risico in de zorg, het versoepelen van het ontslagrecht en een kortere duur van de WW. Deze maatregelen treffen ouderen extra hard omdat zij nu goede ontslagbescherming en opgebouwde WW-rechten hebben en zij meer gebruik maken van medische zorg. Ook in 1994 toen de vorige generatie ouderenpartijen zetels won, stelden de regeringspartijen ingrijpende wijzigingen van de sociale zekerheid voor.

Generaties: een nieuwe tegenstelling in de politiek

50Plus verzet zich tegen de – in hun ogen – te lage pensioenen, de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd, de versoepeling van het ontslagrecht en de eigen bijdragen in de zorg. Daarmee richten zij zich expliciet op de belangen van oudere en gepensioneerde kiezers. Deze kiezers hebben een vast inkomen en zijn veel minder of totaal niet meer in staat om hun eigen financiële positie te verbeteren. De partij activeert hiermee een nieuwe tegenstelling in de Nederlandse politiek. Waar traditioneel sociaaleconomische discussies, ook over ouderenthema's, de scheidslijn tussen links en rechts activeren omdat zij gaan over verdeelvraagstukken tussen rijk en arm

(Krouwel, 2012), volgen discussies op onderwerpen als hiervoor genoemd juist niet de scheidslijn tussen links en rechts. Samen met 50Plus verzetten de linkse SP en de rechtse PVV zich tegen genoemde hervormingen rond de pensioengerechtigde leeftijd, ontslagrecht en eigen bijdrage in de zorg, terwijl D66 hier vaak voorstander van is en daarbij VVD, GroenLinks of de PvdA vaak aan haar zijde vindt (Otjes, 2015). Ook onder kiezers is deze scheidslijn zichtbaar (Otjes, 2016). Naast de economische links-rechts dimensie die gaat over de vraag in hoeverre inkomens herverdeeld moeten worden en die de middenklasse en de arbeidersklasse scheidt, is er een tweede tegenstelling die gaat over de vraag in hoeverre de verzorgingsstaat hervormd moet worden om betaalbaarheid in de toekomst te verzekeren, zelfs als dat ten koste gaat van de huidige generatie ouderen. Daarmee betreft het dus een sociaaleconomisch conflict tussen de oudere en de jongere generatie. Je zou dan verwachten dat kiezers voor ouderenpartijen ouder zijn, niet (meer) economisch actief en tegen hervorming van de verzorgingsstaat. Er is dan een politieke scheidslijn die de belangen van verschillende generaties tegenover elkaar zet.

Om dit in kaart te brengen hebben we het stemgedrag van honderdduizenden gebruikers van het KiesKompas in 2012 (Otjes & Krouwel, 2017) geanalyseerd en gekeken welke onderliggende factoren een rol speelden.

50Plus-stemmers

Een belangrijke voorspeller van stemmen voor 50Plus is hoe ze staan tegenover de verhoging van de AOW-leeftijd, eigen betalingen in de zorg, de versoepeling van het ontslagrecht en bezuinigingen op de WW. Hoe meer kiezers tegen deze hervormingen zijn, hoe groter de kans dat ze 50Plus stemmen. We vinden ook dat kiezers van 50Plus ouder zijn dan de gemiddelde kiezer, maar de relatie tussen leeftijd en de kans dat kiezers 50Plus stemmen is niet simpel: voor kiezers tussen de 20 en 50 loopt de kans dat zij 50Plus overwegen geleidelijk omhoog. Vanaf dat punt echter is de kans dat kiezers 50Plus overwegen te

kiezen vlak. Alle leeftijdsgroepen boven de 50 geven 50Plus dezelfde kans. Bovendien scoort 50Plus beter onder kiezers die gepensioneerd zijn of eerder in hun leven afhankelijk zijn geweest van een uitkering.

Sociaal-culturele pushfactoren

Oudere kiezers zijn in vergelijking met andere kiezers loyaler aan hun partij (Krouwel, 2011). Zij zijn vaak opgegroeid in een periode waarin partijtrouw nog met de paplepel werd ingegoten. Overstappen naar een andere partij is dan een grote stap. Je zou daarom kunnen verwachten dat kiezers die wel overstappen naar een ouderenpartij bovenmatig ontevreden zijn met de gevestigde politiek. Bovendien verwachten we dat die switchende kiezers het niet alleen oneens zijn met de gevestigde partijen op issues die zijn gerelateerd aan het sociaaleconomische generatieconflict, maar dat hun mening ook op andere thema's van bestaande partijen verschilt. Culturele onderwerpen als immigratie en Europese integratie liggen dan voor de hand omdat kiezers hier gemiddeld veel conservatiever op zijn dan de politieke partijen. Bovendien kunnen oudere kiezers migranten zien als concurrenten voor de beperkte middelen van de verzorgingsstaat.

50Plus-stemmers hebben dan ook vaker conservatieve opvattingen over culturele thema's als het toelaten van asielzoekers, de boerka, de hoogte van straffen, Europese integratie en subsidies voor kunst of ontwikkelingssamenwerking. Sterker nog: de posities op deze thema's zijn even belangrijk als hun opvattingen over pensioenen, zorg en de arbeidsmarkt. Let wel: 50Plus zelf is in haar verkiezingsprogramma niet een uitzonderlijk conservatieve partij op deze thema's, ze staat eerder tussen progressieve partijen (GL, PvdA en SP) en meer conservatieve partijen als het CDA in. 50Plus-kiezers zijn dus ook afgedreven van de gevestigde partijen vanwege hun standpunten op culturele thema's, het zijn niet alleen economische motieven. Bovendien zijn 50Plus-kiezers vaker cynisch over de politiek.

De niche voor een ouderenpartij

50Plus heeft een blijvende plek in het partijstelsel verworven. De partij steunt vooral op oudere kiezers die een sociaaleconomisch belang hebben bij het programma van 50Plus. Omdat zij veelal niet meer werken, verzetten zij zich tegen ingrijpende hervormingen van de verzorgingsstaat. Maar daarnaast worden 50Plus-kiezers ook afgestoten van de gevestigde grote partijen door hun wantrouwen in de traditionele politiek en het te progressieve gedachtegoed van die gevestigde orde over onderwerpen als immigratie, integratie van minderheden en Islam. De kiezers van 50Plus zijn overigens conservatiever dan deze partij zelf, die op deze onderwerpen een gematigde positie inneemt.

Zal 50Plus op lange termijn blijven bestaan? Vanuit het kiezersperspectief is het duidelijk dat er een niche is voor een partij met het sociaaleconomisch verhaal van 50Plus, dat gericht is op het behoud van de verzorgingsstaat, zeker in combinatie met conservatievere opinies over culturele onderwerpen. Zolang de vergrijzing als een probleem wordt beschouwd en kabinetten – om de verzorgingsstaat op de lange termijn betaalbaar te houden – hervormingen in de zorg en de sociale zekerheid voorstellen, zal er een electorale markt blijven bestaan voor een ouderenpartij als 50Plus. Op de korte termijn vormen vooral de voortdurende interne conflicten binnen 50Plus een risico, naast de mogelijke opkomst van andere partijen die de belangen van ouderen beter onder woorden brengen. Vooralsnog lijken ouderenpartijen een blijvend, maar tegelijkertijd – in omvang van leden en kiezers – marginaal politiek verschijnsel te zijn (zie ook Krouwel, 2011).

Literatuur

- Hanley, S. (2010). The Emergence of pensioners' parties in contemporary Europe. In: Tremmel, J.C. (ed.) *Young Generation Under Pressure? The Financial Situation and the "Rush Hour" of the Cohorts 1970-1985 in a Generational Comparison*. Berlin: Springer.
- Hanley, S. (2011). Explaining the success of pensioners' parties: A Qualitative Comparative Ana-

- lysis of 31 polities. In: Vanhuysse, P. & Goerres, A. (eds.) *Generational Politics and Policies. Comparative Studies of Aging Postindustrial Democracies*. London: Routledge.
- Krouwel, A. (2011). De Verwaarlozing van het Grijze Electoraat. *Geron* 1.
- Otjes, S. & Krouwel, A. (2017). Old voters on new dimensions. Why do voters vote for pensioners' parties? The case of the Netherlands. *Journal of Aging & Social Policy*. Online voorpublicatie.
- Otjes, S. (2015). Hervormen en Hervreiden. Is de links-rechtslijn de enige conflictlijn op het sociaaleconomisch terrein? *Res Publica*, 57(2).
- Otjes, S. (2016). Distinguishing welfare state reform and income redistribution. A two-dimensional approach to the Dutch voter space on economic issues. *Party Politics*. Online voorpublicatie.

Over de auteurs

André Krouwel is politicoloog aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en oprichter van Kieskompas. Zijn onderzoek richt zich op politieke partijen, stemgedrag, politieke deelname, regeringsvorming en het geloof in samenwerkingstheorieën.

Simon Otjes is politicoloog bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en bij Bureau de Helling. Zijn onderzoek richt zich op politieke partijen, stemgedrag, parlementair gedrag en de relaties tussen vakbonden en politieke partijen.

GESIGNALEERD

Je wordt bedankt! Pensioenverhalen van Babel, Boenin, Toergenjev en Tsjechov

Menno Hartman (red.). Amsterdam: Uitgeverij Van Oorschot, ISBN: 978-90-282-7024-4, 117 pagina's, € 9,99.

In tien schitterende verhalen van de Russische grootmeesters Babel, Boenin, Toergenjev en Tsjechov benadert deze verhalenbundel de ware aard van de levensfase die we met 'pensioen' aanduiden. En zoals dat bij de Russen te verwachten is met hun gerijpte kennis van de menselijke ziel, is die fase nooit eenduidig, maar bevindt hij zich, rijkgeschakeerd, tussen hemel en hel. De ouderen of jongere ouderen in deze verhalen blikken terug, bevredigd of gefrustreerd, worden hoog geacht of zijn terzijde geschoven, maar ze kijken ook vooruit en staan altijd nog zo krachtig in het leven dat het vertelplezier eraf spat!

Het recht op passende zorg en ondersteuning: ervaringen met onafhankelijke cliëntondersteuning

ANNA MARIA MARANGOS & MIRJAM DE KLERK

Sinds jaar en dag blijkt het vaak moeilijk voor mensen met beperkingen om de weg te vinden naar passende zorg en ondersteuning. De Nederlandse wetgever besloot om onafhankelijke cliëntondersteuning in diverse wetten te verankeren. Belangrijk, want onafhankelijk cliëntondersteuners kunnen helpen om de weg te vinden. Wat zijn de eerste ervaringen sinds 2015? Werkt het?

Het doel van onafhankelijke cliëntondersteuning

Deze zomer verzond staatssecretaris Van Rijn een brief naar de Tweede Kamer over de voortgang van onafhankelijke cliëntondersteuning (TK juni 2017). Daarin omschreef hij het doel hiervan als volgt: “Mensen die in een positie verkeren waarin volwaardig meedoen aan de samenleving niet (meer) vanzelf gaat, worden niet alleen geconfronteerd met deze beperking, maar ook met regelgeving en/of meerdere organisaties die zorg en ondersteuning (kunnen) bieden. Hoe goed we de zorg en ondersteuning ook organiseren, er zullen altijd mensen zijn die hierbij drempels ervaren. Dat geldt ook voor naasten, zoals mantelzorgers of ouders van kinderen met een beperking. Wat dan helpt, is een cliëntondersteuner die los van de opdrachtgever en los van het zorg- en ondersteuningsaanbod aan de kant van de cliënt – of degenen die voor de cliënt zorgen – staat en deze helpt met vraagverheldering, informatie en advies, bemiddeling en toeleiding naar passende zorg en ondersteuning.”

Gemeenten zijn in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo 2015) verantwoordelijk voor het beschikbaar stellen van gratis onafhankelijke cliëntondersteuning aan zelfstandig wonenden. Zorgkantoren zijn hiervoor verantwoordelijk voor mensen die een indicatie hebben voor de Wet langdurige zorg (Wlz). In dit artikel richten we ons op zelfstandig wonenden en daarmee op de Wmo 2015. Gemeenten hebben veel beleidsruimte gekregen, zodat ze deze ondersteuning dicht bij de burger en zijn woonomgeving, laagdrempelig en aansluitend bij de lokale netwerken kunnen organiseren, aldus de kamerbrief.

Grote diversiteit tussen gemeenten

Het resultaat van die beleidsruimte van gemeenten is een breed palet aan cliëntondersteuning. Gemeenten maken zowel gebruik van formele (professionele) als van informele onafhankelijke cliëntondersteuners als van de combinatie van beide’ (Van Bergen e.a., 2016). Voorbeelden van formele onafhankelijke cliëntondersteuners zijn medewerkers van MEE, Zorgbelang, leden van sociale

wijkteams en maatschappelijk werkers. MEE en Zorgbelang zijn cliëntorganisaties die informatie, advies en ondersteuning bieden. Voorbeelden van informele onafhankelijke cliëntondersteuners zijn leden van patiëntenorganisaties en vrijwillige ouderenadviseurs (VOA's). Een VOA is een vrijwilliger die zelf ook senior is. In een meerdaagse cursus leert een VOA om een hulpvrager op de juiste wijze te kunnen doorverwijzen. VOA's worden vaak begeleid door professionele ouderenadviseurs.

De organisatievormen zijn divers: cliëntondersteuners kunnen verbonden zijn aan wijkteams, in een eigen team zijn georganiseerd of er kan sprake zijn van een combinatie van beide.

Ook de afspraken over taakstelling, werkwijze, kwaliteit en verantwoording en de manier waarop cliëntondersteuning onder de aandacht wordt gebracht verschilt van gemeente tot gemeente. Er zijn onafhankelijke cliëntondersteuners die uitsluitend een rol spelen bij de ondersteuning van melders rond het keukentafelgesprek of onafhankelijke cliëntondersteuners die vooral ingezet worden in de periode dat mensen nog geen ondersteuningsvraag aan de gemeente stellen (hun inzet werkt dan naar verwachting preventief voor het ontstaan van zo'n vraag). Er zijn gemeenten waarin de gemeente geen eisen stelt aan verantwoording, werkwijze of kwaliteit en gemeenten waarin het werken met bepaalde vragenlijsten, registratiesystemen, methodieken verplicht wordt gesteld. Ook de mate waarin en de manier waarop de gemeenten zorgdragen voor deskundigheidsbevordering van cliëntondersteuners varieert sterk.

Wat levert het op?

Er zijn nog weinig cijfers over het gebruik van (onafhankelijke) cliëntondersteuning. Een recent onderzoek onder melders van ondersteuning uit de Wmo geeft wel enige richting. Melders zijn mensen die bij de gemeente of een wijkteam een melding doen van een behoefte aan ondersteuning. Vaak volgt na de melding een aanvraag voor ondersteuning. Uit dit onderzoek zou een op de twaalf mel-

ders er gebruik van maken (Feijten & Schellingerhout, 2017). Dat zijn melders die een cliëntondersteuner meenamen naar het 'keukentafelgesprek' (waarin de behoefte aan ondersteuning met een medewerker (of afgevaardigde) van de gemeente wordt besproken) plus melders die in het vervolgtraject werden ondersteund door een cliëntondersteuner. Ervaringen met cliëntondersteuning vanuit de Wmo 2015 komen aan bod in recente onderzoeken, onder andere door gemeenten zelf (het verplichte cliëntervaringsonderzoek), Movisie en Vilans, Patiëntenfederatie Nederland en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Zowel cliënten die gebruik maken van onafhankelijke cliëntondersteuning als cliëntondersteuners zelf noemen een reeks van positieve ervaringen. Cliënten spreken vooral van de goede adviezen die ze van de cliëntondersteuners kregen, het meedenken en hun brede kennis van de zorg (Harnas e.a., 2017). Cliëntondersteuners noemen zelf vooral het helpen onderbouwen van de ernst van de situatie bij een aanvraag, het maken van een inschatting welke zorgaanbieder goed zou kunnen passen bij de hulpvraag van een cliënt (of dat de invulling van de zorg zoals de cliënt graag wil beter via een persoonsgebonden budget kan worden ingevuld), maar ook het inbrengen van kennis bij gemeenten over nieuwe doelgroepen in de Wmo 2015 (o.a. mensen met een verstandelijke beperking en mensen met psychiatrische aandoeningen) en het terugkoppelen van signalen over waar de ondersteuning en zorg niet goed verloopt naar de Wmo-cliëntenraad (Van Bergen e.a., 2016).

Punten van zorg

Uit de verschillende onderzoeken blijken ook diverse punten van zorg. De onbekendheid met het recht op onafhankelijke cliëntondersteuning is het eerste knelpunt. Uit de onderzoeken blijkt dat verreweg de meeste Wmo-cliënten het niet kennen: in de gemeentelijke cliënt-ervaringsonderzoeken kent driekwart het niet (Beerepoot e.a., 2016) en in een onderzoek onder melders van ondersteuning uit de Wmo 2015 heeft zelfs vier op

de vijf hier nooit van gehoord (Feijten & Schellingerhout, 2017). Cliëntenondersteuners merken ook dat de bekendheid met hun werk onder mensen met beperkingen niet groot is (Van Bergen e.a., 2016). Die onbekendheid is niet voor iedereen een probleem, maar een op de vijf Wmo-melders had wel gebruik willen maken van een onafhankelijke cliëntondersteuner als ze van het bestaan geweten hadden (Feijten & Schellingerhout, 2017).

Een ander punt van zorg is de moeilijke herkenbaarheid van de functie van onafhankelijk cliëntondersteuner. De kamerbrief geeft aan dat de pluriformiteit in het aanbod de keuzevrijheid voor de cliënten vergroot. Cliëntondersteuners noemden echter dat in een aantal gemeenten helemaal geen keuze wordt gegeven. Cliënten kunnen volgens hen soms alleen terecht bij een informele cliëntondersteuner, bijvoorbeeld een vrijwillige ouderenadviseur. De pluriformiteit kan als nadeel hebben dat de herkenbaarheid en daarmee de vindbaarheid van deze functie lastig is. Voor cliënten kan het moeilijk zijn om te achterhalen welke organisatie welk type onafhankelijke cliëntondersteuning biedt en wat (mogelijke) verschillen in werkwijze bij de aangeboden dienstverlening zijn.

Daarnaast geven cliëntondersteuners aan dat ze soms onvoldoende ruimte voor een onafhankelijke afweging ervaren als zij onderdeel uitmaken van een wijkteam dat beslist over de toekenning van ondersteuning en zorg (Van Bergen e.a., 2016). Ook cliënten noemen de onduidelijkheid over de mate van onafhankelijkheid een probleem: De Patiëntenfederatie Nederland beschrijft op basis van een meldactie dat er mensen zijn die van cliëntondersteuning afzien omdat ze twijfelen aan de onafhankelijkheid (Harnas e.a., 2017).

Andere punten die (professionele) cliëntondersteuners noemden zijn onduidelijkheid over hun taken (ook ten opzichte van vrijwillige ondersteuners), dat er soms beperkingen aan hun werk worden opgelegd, bijvoorbeeld dat zij in sommige gemeenten niet mogen ondersteunen bij bezwaar en beroep, gebrek aan specifieke deskundigheid om mensen met

specialistische en/of complexe hulpvragen te kunnen ondersteunen en een probleem bij de overgang Wmo 2015 naar Wlz, waarbij mensen soms hun vertrouwde cliëntondersteuner kwijtraken en moeten overstappen naar de Wlz-ondersteuner die vanuit het zorgkantoor is ingekocht (Van Bergen e.a., 2016).

Hoe nu verder?

Dat onafhankelijke cliëntondersteuning toegevoegde waarde heeft, staat buiten kijf. Dat er veel punten van zorg zijn ook. In de kamerbrief wordt beschreven dat diverse partijen al actief aan de slag zijn om de knelpunten aan te pakken. De Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) heeft een handreiking gemaakt voor gemeenten over de doorontwikkeling van de functie cliëntondersteuning. Ook is de VNG, met Ieder(in) en de Koepel Adviesraden Sociaal Domein, een project gestart waarbij zogenaamde koplopergemeenten worden geselecteerd. Het doel van dit project is om goede voorbeelden met betrekking tot onafhankelijke cliëntondersteuning te identificeren en te verspreiden.

In twee experimenten (in meerdere gemeenten) wordt gekeken naar de rol van cliëntondersteuning bij de advisering aan cliënten van wie te verwachten valt dat zij binnen afzienbare tijd een beroep gaan doen op de Wlz. Om de kwaliteit en onafhankelijkheid van cliëntondersteuning te verbeteren heeft de Beroepsvereniging voor Cliëntondersteuners voor Mensen met een Beperking (BCMB) een beroepsprofiel en een beroepscode voor professionele cliëntondersteuners opgesteld en een beroepsregister ingesteld waarin cliëntondersteuners die beschikken over vastgestelde bekwaamheidseisen zich kunnen registreren. Verder biedt de BCMB geaccrediteerde leertrajecten aan. Daarnaast heeft staatssecretaris Van Rijn met betrokken partijen afgesproken zich te richten op de verbetering van de uitvoeringspraktijk en de brede ontwikkeling van de functie.

De vraag of de onafhankelijke ondersteuning beter kan heeft volop aandacht van het ministerie van VWS, gemeenten en diverse behartigers van cliënten en cliëntondersteu-

ners. Maar de vraag of de complexe praktijk van verschillende regels en verschillende uitvoeringsorganisaties niet eenvoudiger is te organiseren, zodat meer mensen zelf de weg naar passende zorg en ondersteuning kunnen vinden, lijkt minder aandacht te krijgen.

Literatuur

Beerepoot, R., Heuzels, L., Hoeve, R. van der, & Lange, A. de (2016). *Clïëntervaringen in het sociaal domein: Analyse van de CEO's Wmo en Jeugdhulp in 2015*. Amsterdam: I&O Research Ed.

Bergen, A. van, Maat, J.W. van de & Hurkmans, M. (2016). *Onafhankelijke clientondersteuning. Een kwalitatief onderzoek naar de ervaringen van onafhankelijke cliëntondersteuners*. Utrecht: Movisie en Vilans.

Feijten, P., Schellingerhout, R., Klerk, M. de, Steenbekkers, A., Schyns, P., Vonk, F., Marangos,

A.M., Boer, A. de & Heering, L. (2017). *Zicht op de Wmo 2015. Ervaringen van melders, mantelzorgers en gespreksvoerders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Harnas, S. & Toersen, W. (2017). *Rapport meldactie 'Clïëntondersteuning'*. Utrecht: Patiëntenfederatie Nederland.

TK (2016/2017). *Kamerbrief Brede voortgang onafhankelijke clientondersteuning Wmo-Wlz. Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en sport*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 29538; 34104 nr. 244

Over de auteurs

Anna Maria Marangos en Mirjam de Klerk zijn werkzaam bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Ze werken ondermeer aan de landelijke evaluatie van de hervorming van de langdurige zorg.

GESIGNALEERD

Handreiking Lokale aanpak van eenzaamheid

Utrecht: Coalitie Erbij, 52 pagina's, gratis te downloaden via: www.samentegeneenzaamheid.nl/handreiking

Voor iedereen die in zijn gemeente eenzaamheid wil aanpakken, is er nu de handreiking Lokale aanpak van eenzaamheid. Een handig instrument dat inzicht geeft in de problematiek van eenzaamheid en nut en noodzaak van samenwerking. Het bevat een stappenplan en tips om lokale samenwerking tot een succes te maken en een overzicht van meer dan vijftig verschillende activiteiten en interventies die ingezet kunnen worden. De handreiking is bedoeld voor mensen en organisaties die eenzaamheid in hun gemeente willen tegengaan en is het resultaat van een tweejarig project "Versterking lokale aanpak eenzaamheid" dat is bekostigd door het ministerie van VWS en uitgevoerd door Coalitie Erbij. In dit project zijn in de jaren 2015 en 2016 meer dan twintig gemeentelijke 'koplopers', verspreid over het hele land, actief ondersteund en gevolgd.

Ouderenmis(be)handeling: ongezien en ongehoord

EVELIEN VAN HAUWAERT

Ouderenmis(be)handeling kent vele facetten. De term omvat niet alleen gevallen van fysiek geweld, maar evenzeer kunnen emotionele mis(be)handeling of verwaarlozing voorkomen. Ook het financieel misbruik van ouderen is een realiteit. Het Vlaams Ondersteuningscentrum Ouderenmis(be)handeling (VLOCO) biedt ondersteuning aan professionelen die met de problematiek te maken krijgen, geeft vorming, sensibiliseert en doet beleidsvoorbereidend werk. Meer en meer wordt duidelijk dat ouderenmis(be)handeling een maatschappelijk relevant thema is.

Een cijfer zegt niet alles

Vorig jaar werden in Vlaanderen 436 nieuwe gevallen van ouderenmis(be)handeling (OMB) geregistreerd (VLOCO, 2016). Dit is wellicht een (sterke) onderschatting van het reële aantal gevallen. Vaak worden situaties van ouderenmis(be)handeling pas zichtbaar als de feiten al heel ver gevorderd en de signalen overduidelijk zijn. Heel veel ouderen durven namelijk om verschillende redenen niemand in vertrouwen te nemen en dragen hun lot in stilte. Omdat ouderenmis(be)handeling plaatsvindt in vertrouwensrelaties met personen uit hun naaste omgeving – de partner of de kinderen worden in 74,5% van de registraties aangeduid als pleger – is het des te moeilijker om ermee naar buiten te komen. Hoeft het gezegd dat naast schaamte ook de angst voor mogelijke negatieve gevolgen een grote rol speelt in het stilzwijgen?

Anderzijds is het hoopgevend dat er heel veel hulpverleners zijn die in de dagelijkse prak-

tijk met situaties van ouderenmis(be)handeling aan de slag gaan. Denk maar aan de diensten gezinszorg voor het installeren van huishoudelijke ondersteuning wanneer mantelzorgers overbelast worden, dagverzorgingscentra die de nodige zorg en sociale controle voorzien in situaties van verwaarlozing. Juist door hun deskundige zorg op diverse domeinen wordt er preventief rond ouderenmis(be)handeling gewerkt of worden signalen in een vroeg stadium opgemerkt. Gaandeweg bouwen hulpverleners ook een zekere expertise op in het omgaan met de situaties, waardoor er geen consult bij VLOCO meer plaatsvindt. Doordat deze casussen nergens specifiek geregistreerd worden, is het moeilijk haalbaar om een realistisch beeld te schetsen van de prevalentie van ouderenmis(be)handeling in Vlaanderen.

Bij Frida (82 jaar) werd een tijdje geleden dementie vastgesteld. Reeds enkele jaren merkte haar echtgenoot Jos (85 jaar) op dat

haar gedrag veranderde. Frida begon meer en meer te vergeten wat soms tot gevaarlijke situaties leidde. Ze ontkende echter alles en gaf Jos stevast de schuld van de zaken die fout liepen. De kinderen trokken aan de alarmbel toen ze tijdens een hoogoplopende ruzie zagen dat Jos op het punt stond om zijn vrouw te slaan. Een maatschappelijk werker van de mutualiteit zal eerstdaags langsgaan om de problemen van het gezin in kaart te brengen en mogelijke ondersteunende diensten aan te reiken. Daarbij ligt niet alleen de focus op de zorg voor mevrouw, maar evenzeer op het begeleiden van de mantelzorgers in het opnemen van hun taak.

Om toch een ruimer beeld te krijgen van hoeveel ouderen te maken krijgen met een of meerdere vormen van ouderenmis(be)handeling, is het interessant de AVOW-studie (2010) nader te bekijken. Bij oudere vrouwen (60+) werd via een anonieme vragenlijst gepolst of en in welke mate zij zich het afgelopen jaar mis(be)handeld gevoeld hadden. Dit had betrekking op verschillende vormen van OMB. Maar liefst 32% van de deelnemers in België antwoordde bevestigend; het Europees gemiddelde is 28,1%. In bijna 6,5% van de gevallen gaat het over ouderen die frequent én op verschillende manieren (materieel, fysiek, psychisch of seksueel) mis(be)handeld worden. Het spreekt voor zich dat de omstandig-

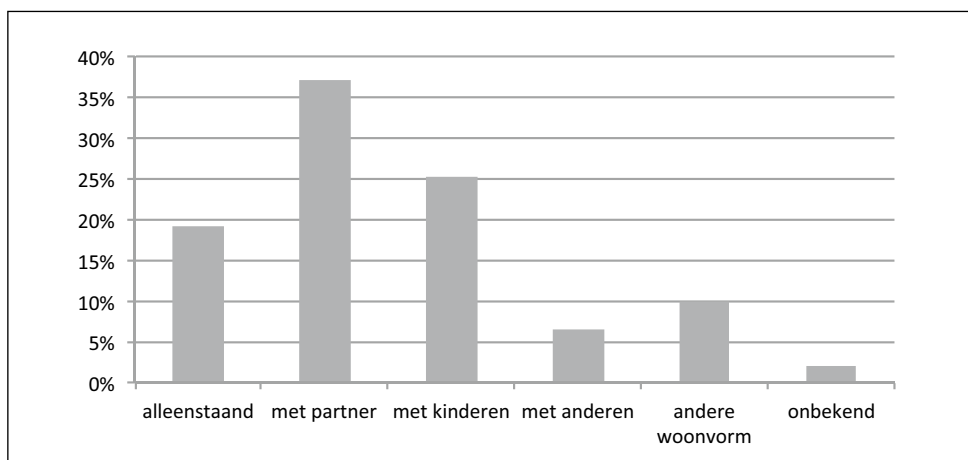
heden voor deze ouderen zeer zwaar te dragen zijn en dat hun psychische en/of fysieke integriteit ernstig in het gedrang komt. Een doortastende aanpak in samenspraak met de oudere is hierbij noodzakelijk.

Afhankelijkheid als de grote gemene deler

Gemene deler bij alle slachtoffers is een vorm van afhankelijkheid die ze hebben ten opzichte van de pleger. Dit kan op het vlak van fysieke zorg zijn vanwege een lichamelijke beperking, maar zeker niet alle slachtoffers zijn bedlegerig of hebben dementie! Vaak is er ook een vorm van sociale of emotionele afhankelijkheid, die het misbruik in stand houdt.

Een klusjesman komt regelmatig langs bij een vereenzaamde weduwe om wat kleine werken uit te voeren en vraagt daarbij telkens een buitensporige vergoeding. Mevrouw weet ergens wel dat dit niet klopt én dat ze eigenlijk niet rondkomt met haar pensioentje, maar toch zet ze de klusjesman niet aan de deur. Hij is namelijk de enige die wat leven in de brouwerij brengt en hij wisselt stevast wat nieuwtjes uit over de dorpsbewoners.

Uit de registraties bij VLOCO blijkt dat ongeveer een vijfde van de slachtoffers alleenstaand is (figuur 1). Het grootste deel echter woont samen met de partner en 1 op 4 leeft

Figuur 1. Woonsituatie van de slachtoffers

samen met de kinderen. In 64,5% van de gevallen komt naar voren dat het slachtoffer samenwoont met de pleger. De oudere is dan vaak niet alleen afhankelijk van de pleger voor zijn woonplek, maar ook op financieel vlak of voor het krijgen van de juiste zorg. Dit gegeven kan grote bezorgdheden met zich meebrengen wat de veiligheid en integriteit van de oudere betreft.

Opvallend in de cijfers doorheen de jaren is het grote percentage vrouwelijke slachtoffers (in 2016 zo'n 77%). Demografisch gezien kan dit verklaard worden door het grotere percentage oudere vrouwen ten opzichte van mannen in onze huidige samenleving. Met de leeftijd stijgt ook de zorgbehoefte en dus de zorgafhankelijkheid. Een andere hypothese is dat de factor 'schaamte' bij de mannelijke slachtoffers een grote rol speelt, waardoor zij nog minder geneigd zijn om met hun moeilijkheden naar buiten te komen.

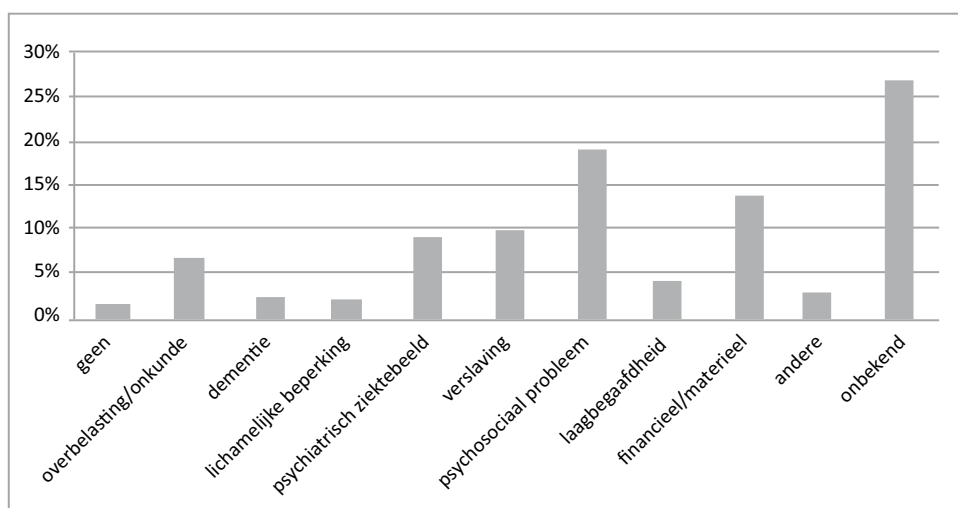
Het verhaal van de pleger

Situaties van ouderenmis(be)handeling ontstaan vaak gaandeweg. Beweren dat de pleger steeds doelbewust de oudere probeert te schaden is dan ook onjuist. Zeker in langdurige zorgsituaties worden vaak beetje bij beetje de grenzen van het toelaatbare verlegd. Zo kan een sporadische uiting van frustraties rond

zorgafhankelijkheid in de relatie uitgroeien tot een dagelijkse scheldtirade tegen de oudere, waarbij er nu en dan fysiek geweld bij te pas komt. Ook financieel misbruik start vaak ongemerkt, maar kan grote proporties aannemen.

Marie-Jeanne (78 jaar) is weduwe. Aangezien haar kinderen veraf wonen, is ze blij dat ze voor wat hulp op haar burens kan rekenen. Zij nemen haar tweemaal per week mee naar de winkel en brengen haar nu en dan naar een activiteit met hun wagen. Marie-Jeanne geeft hen elke week €50. Wanneer de wagen defect is, zetten de burens Marie-Jeanne onder druk om een nieuwe auto te kopen. Tenslotte maakt zij toch gretig gebruik van hun goedheid...

Het jaarverslag van VLOCO geeft een beeld van welke kwetsbaarheden er zijn bij de pleger (figuur 2). Het verhaal, de motieven en de oorzaken van hoe de ouderenmis(be)handeling tot stand is gekomen, zijn belangrijk om mee nemen in het uitstippelen van een plan van aanpak. Wanneer een zoon omwille van een alcoholverslaving en agressieprobleem zijn moeder geweld aan doet, dan is een integrale benadering van het gezin noodzakelijk.

Figuur 2. Kwetsbaarheden van de pleger

Een werk van lange adem

Omgaan met situaties van ouderenmis(be)handeling is voor vele hulpverleners geen evidentie. De complexiteit, het taboe en de vele factoren die een rol spelen, maken dat het meer dan eens een proces van vallen is, eerder dan van opstaan. Zeker in situaties waarbij slachtoffers, omwille van angst of loyaliteit, geen stappen willen of durven ondernemen, rijzen er ethische vragen. Door deze dilemma's in communicatie te brengen met alle betrokkenen kan er een opening gecreëerd worden om gaandeweg een uitweg te zoeken uit de moeilijkheden. Het is het geloof in de veerkracht van mensen dat ertoe leidt dat de oudere zelf in het hele verhaal niet vergeten wordt. De sterkte van het hulpverleningsproces ligt namelijk in het sámen op weg gaan met alle betrokkenen.

Sinds enkele maanden woont Johan (43 jaar) terug in bij zijn moeder Nora (80 jaar). Johan heeft al van kindsbeen af een opvliegend karakter en de hulpverleners stellen vast dat Nora geregeld geslagen wordt. De huisarts trekt aan de alarmbel en gaat in gesprek met haar. Nora geeft na enige tijd aan dat ze eigenlijk wil verhuizen naar een serviceflat om zo haar veiligheid te verhogen. De sociaal assistent maakt alle papierwerk in orde, maar op het moment dat Nora kan verhuizen, beslist ze onder druk van Johan om toch te blijven. Hij dreigt haar anders nooit meer te bezoeken. Door frequent en aanklappend met Nora in gesprek te blijven treden en haar angsten te benoemen, vindt ze uiteindelijk toch de moed om uit het geweld te stappen. Ze voelt zich heel erg gesteund door de aanwezige hulpverleners.

Bewustwording belangrijke schakel in preventie

VLOCO zet sinds jaar en dag in op sensibilisering van de aard en de ernst van de problematiek in de samenleving. Het taboe op ouderenmis(be)handeling is nog steeds groot en is recht evenredig met de onwetendheid er

over. Inspanningen om te sensibiliseren daartoe blijven continu noodzakelijk, zodat het idee dat ouderenmis(be)handeling een zaak van iedereen is, meer en meer ingang kan vinden.

Om preventief te kunnen werken is het aanscherpen van de alertheid bij hulpverleners die betrokken zijn in de ouderenzorg van groot belang. Ideaal wordt het thema ouderenmis(be)handeling opgenomen in het curriculum van verschillende afstudeerrichtingen (verpleegkunde, sociaal werk, geneeskunde, ergotherapie en dergelijke) met de nadruk op het detecteren van signalen en risicofactoren. Door hulpverleners deskundig te maken in het thema en aanknopingspunten mee te geven omtrent de aanpak kunnen ouderen sneller geholpen worden, waardoor er ook minder ingrijpende acties nodig zijn.

Organisaties, tot slot, kunnen werk maken van een protocol in het omgaan met ouderenmis(be)handeling binnen hun werking. Dit omvat onder andere richtlijnen over het signaleren van vermoedens, het hanteren van een intern stroomdiagram en een overzicht van lokale doorverwijsmogelijkheden. Dit zorgt ervoor dat hulpverleners zich gesteund voelen en handvatten krijgen in de begeleiding van hun cliënten.

Literatuur

- National Institute for Health and Welfare (2010). *Prevalence study of violence and abuse against older women*. Geraadpleegd op 6 juli 2017. <https://www.thl.fi/fi/web/thlfi-en/research-and-expertwork/projects-and-programmes/avow-study>
- Vlaams Ondersteuningscentrum Ouderenmis(be)handeling (2016). *Jaarverslag 2016*. Geraadpleegd op 6 juli 2017.

Over de auteur

Evelien Van Hauwaert is klinisch psycholoog en werkt als vormingsmedewerker bij het Vlaams Ondersteuningscentrum Ouderenmis(be)handeling (VLOCO). Meer info op www.ouderenmisbehandeling.be

Op zoek naar een balans tussen ego-integriteit en wanhoop

JESSIE DEZUTTER & EVALYNE THAUVOYE

De problemen en uitdagingen die eigen zijn aan een hoge leeftijd, zoals verminderde autonomie, het overlijden van partner en vrienden en de fysieke of cognitieve aftakeling, leiden vaak tot existentiële vragen en worstelingen. Deze vragen kunnen aanleiding geven tot intensieve gevoelens van angst, eenzaamheid, depressie en wanhoop die het functioneren van de oudere persoon sterk beïnvloeden. Adequate integrale zorg voor ouderen zal ook dit aspect van het mens-zijn moeten belichten en zal, met andere woorden, aandacht moeten besteden aan existentiële behoeften en noden.

De levensopdracht op hoge leeftijd: een evenwichtige integratie van het voorbije leven

De aandacht voor het existentiële aspect van het leven komt aan bod in het ontwikkelingsmodel van Erik Erikson (1963). Hij beschrijft het omgaan met de *hazards of existence* als een centrale taak voor oudere volwassenen en een noodzakelijke voorbereiding op het eigen sterven. Meer specifiek gaat Erikson ervan uit dat de ontwikkelingstaak in deze levensfase een specifieke dialectiek omvat tussen het bereiken van ego-integriteit en het vermijden van wanhoop. Het bereiken van **ego-integriteit** verwijst naar het aanvaarden en integreren van het eigen verleden, het heden, en de mogelijke toekomst. Dit houdt in dat men in het reine komt met pijnlijke gebeurtenissen uit het verleden, met gevoelens van wrok en spijt, en impliceert bijgevolg psychologische processen van vergeven, loslaten en aanvaarden. Een hoge mate van ego-integriteit geeft aan dat de oudere persoon tevreden is met

hoe het leven geweest is en momenteel verloopt, in plaats van te kijken naar hoe het beter had kunnen zijn. Dit gaat vaak samen met een vertrouwen in de toekomst, zonder het vooruitzicht van fysieke aftakeling of het eigen sterven te minimaliseren. **Wanhoop** is de andere pool van deze dialectiek: een toestand waarbij teleurstellingen, mislukkingen en gemiste kansen uit het leven van de betrokken persoon nog steeds erg op de voorgrond staan. De oudere persoon vindt het moeilijk om het voorbije leven te aanvaarden zoals het gelopen is en piekert nog vaak over gebeurtenissen uit het verleden. Men zou zijn of haar leven willen overdoen en het besef dat dit niet kan, leidt tot diep verdriet, pijn en gevoelens van zinloosheid.

Tijdens de levensfase van de hoge leeftijd staat de oudere volwassene voor de taak om een gezonde balans te vinden tussen ego-integriteit en wanhoop. Dit betekent dat het ultieme doel niet ligt in het bereiken van ego-integriteit zonder enige vorm van wanhoop,

maar dat er een evenwicht wordt gezocht waarbij zowel de successen in het leven als de mislukkingen met mededogen en liefdevol begrip worden meegenomen bij het evalueren van het voorbije leven. Hoe deze balans er uiteindelijk uitziet zal voor iedere persoon anders zijn. Voor de ene oudere kan het belangrijk zijn om een afgebroken relatie nog te herstellen of tot verzoening te komen, terwijl het voor de andere oudere kan liggen in het aanvaarden van de verloren relatie.

Evenwicht tussen ego-integriteit en wanhoop gaat hand in hand met optimaal functioneren

Steeds meer studies tonen aan dat een ongezonde balans met een overwicht aan wanhoop samenhangt met gevoelens van depressie, verminderd welbevinden en meer angst voor de dood. Een gezondere balans waarbij ouderen in sterke mate ego-integriteit ervaren, hangt samen met meer welbevinden, een meer aanvaarde houding tegenover de dood, minder depressieve gevoelens, maar ook met een betere relatie met de volwassen kinderen. Ondanks de duidelijke aanwijzingen dat kennis over deze ontwikkelingsstaak belangrijk is voor het welbevinden van ouderen, is er maar heel beperkte informatie over hoe ouderen deze balans ervaren en hoe dit kan veranderen over de tijd heen. Een recente studie aan ons labo (Dezutter e.a., ingediend ter publicatie) probeert daarom meer zicht te krijgen op deze ervaring. In samenwerking met 27 Vlaamse woonzorgcentra werden 327 residentieel verblijvende ouderen via gestructureerde interviews bevraagd. Dit gebeurde in samenwerking met twee doctoraatsstudenten en verschillende masterproefstudenten in maart 2016, met twee opvolgmomenten telkens zes maanden later (augustus 2016 en maart 2017). Tijdens deze interviews werden gestandaardiseerde vragenlijsten gebruikt binnen een face-to-face context waardoor we kwantitatieve gegevens kregen over de mate waarin ouderen ego-integriteit, wanhoop, depressieve gevoelens, en levenstevredenheid ervaren en hoe ze hun eigen fysieke gezondheid evalueerden.

Op basis van deze gegevens konden drie groepen ouderen onderscheiden worden met elk een ander ontwikkelingstraject. De eerste groep (Despairing groep, 15 ouderen) bestond uit oudere volwassenen die meer dan gemiddeld gevoelens van wanhoop ervoeren en minder dan gemiddeld ego-integriteit rapporteerden. Statistisch gezien was er voor deze groep geen verandering over de tijd, maar er was wel een duidelijk effect van een dalende ego-integriteit die door de kleine steekproefgrootte van de groep niet het significantieniveau bereikte. De tweede groep (Processing groep, 52 ouderen) bestond uit oudere volwassenen die ook in hoge mate wanhoop ervoeren maar tegelijk gemiddelde ego-integriteit rapporteerden. Voor deze groep was er echter een duidelijke en significante afname van ego-integriteit over de tijd heen. Het is dus mogelijk dat deze groep zich later bij de Despairing groep zal voegen. De derde groep (Integrated groep, 260 ouderen) bestond uit oudere volwassenen die weinig wanhoop en in hoge mate ego-integriteit ervoeren. Maar ook in deze groep namen de gevoelens van ego-integriteit af en gevoelens van wanhoop toe over de 3 meetrondes heen; een bevinding die we niet hadden verwacht. Elke groep had ook een specifiek profiel wat het psychologisch functioneren betreft. De Integrated groep functioneerde hier het beste: oudere volwassenen in deze groep ervoeren weinig depressieve gevoelens, een grote mate van levenstevredenheid en schatten hun fysieke gezondheid hoog in. De Despairing groep daarentegen, had een alarmerend profiel met zeer sterk aanwezige depressieve gevoelens, weinig levenstevredenheid en een lage inschatting van de subjectieve gezondheid. De Processing groep zat daar tussenin.

Aandacht voor deze ontwikkelingsstaak in de ouderenzorg

Onze resultaten tonen dat een aanzienlijke groep ouderen (zowel uit de Despairing als de Processing groep) worstelt met deze ontwikkelingsstaak. Zij ervaren in sterke mate wanhoop en hun psychologisch functioneren kan als laag tot alarmerend laag beschreven wor-

den. Als we deze bevindingen koppelen aan de eerdere literatuur rond ego-integriteit en wanhoop, dan lijkt het noodzakelijk dat deze thematiek aandacht krijgt in de ouderenzorg. Gezien het karakter van deze thematiek is dit niet vanzelfsprekend. Het gaat om existentiële levensaspecten, moeilijke en vaak erg gevoelige onderwerpen die vragen om vertrouwen en tijd om besproken te worden. Zowel vertrouwen als tijd zijn factoren die vaak onder druk staan in de huidige ouderenzorg waarbij personeelstekort en personeelsverloop alsook werken onder tijdsdruk erg aanwezig zijn.

Onderzoek toont echter aan dat er effectieve interventies zijn om oudere volwassenen te helpen om deze ontwikkelingstaak door te maken en op een constructieve manier om te gaan met de existentiële aspecten in deze levensfase. Vooral de techniek van 'life review' blijkt een veelbelovende techniek met een positief effect op geriatrische depressies. In deze techniek kijkt de oudere volwassene terug op zijn leven onder begeleiding van een zorgprofessional gedurende verschillende sessies. Life review kan vorm krijgen in individuele life review interviews, of in groepssessies, en kan aangevuld worden met het maken van een levensboek. Hierin wordt het geleefde leven ook visueel zichtbaar gemaakt door middel van stukken tekst, foto's, krantenknipsels, et cetera. Verschillende zorgprofessionals (psychologen, verpleegkundigen, sociaal werkers, creatief therapeuten, pastorale verzorgenden) kunnen deze interventie begeleiden.

De huidige onderzoeksbevindingen beperken zich tot ouderen in woonzorgcentra terwijl deze ontwikkelingstaak een uitdaging is waar alle oudere volwassenen mee geconfronteerd worden. Een nieuwe, nog lopende, studie onderzoekt deze dialectiek dan ook in een groep van zelfstandig wonende oudere volwassenen (75+). Deze nieuwe onderzoeksresultaten kunnen ons aanwijzingen geven of

het doormaken van deze ontwikkelingstaak moeilijker of net makkelijker is voor ouderen die zelfstandig wonen. Na afloop van de studie hopen we voldoende evidentie te hebben die als startpunt kan dienen voor workshops of informatie-avonden voor ouderen en hun familie, zorgprofessionals, en beleidsmakers.

Opdracht voor het beleid

Om te kunnen werken aan een ouderenzorg die werkelijk integraal genoemd kan worden, kunnen we niet anders dan aandacht besteden aan alle facetten van ouder worden, ook aan het existentiële aspect. Pas dan doen we werkelijk recht aan de oudere als een volwaardig persoon. Het vrijmaken van tijd en middelen, maar ook van aandacht voor dit existentiële aspect van functioneren is dan een belangrijke en noodzakelijke opdracht voor beleidsmakers en zorgverantwoordelijken.

Literatuur

Dezutter, J., Toussaint, L., & Dewitte, L. (submitted). *Finding a balance between integrity and despair: Developmental trajectories and their relation with psychological functioning in elderly care residents.*

Erikson, E. (1963). *Childhood and society* (2nd Ed.). New York: W.W. Norton

Over de auteurs

Jessie Dezutter werkt als onderzoeksprofessor aan de Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen van de KU Leuven. Haar onderzoek richt zich op hoe betekenis in het leven ervaren wordt en ze focust hierbij op de latere levensfasen. Ze werkt samen met verschillende woonzorgcentra en kennisorganisaties. Evalyne Thauvoye werkt als doctoraatsstudent. Haar doctoraatsproject richt zich op spiritualiteit en betekenis in het leven bij ouderen.

Het Zweedse Tubbemodel als 'kapstok' voor reflectie over cliëntenparticipatie

TOM BRAES

Voor woonzorgcentra is het cruciaal om tijdig te herijken, om zich te synchroniseren met wijzigende maatschappelijke noden en verwachtingen. Het aanpakken van de gepercipieerde breuklijn in zelfbeschikking en autonomie zal één van de zwaartepunten zijn. Mogelijk kan het Zweedse Tubbemodel, dat cliëntenparticipatie hoog in het vaandel heeft staan, hier inspireren.

Van vanzelfsprekend volwaardig tot vanzelfsprekend verloren?

We leven in een participatieve maatschappij. We *sharen* belevenissen, we *twitteren* meningen, delen bureauruimtes en auto's, *crowdfunding* is vertrouwd en burgerinitiatieven kennen een steeds grotere impact. Elke dag maken we kleine en grotere keuzes: in wat we doen, wat we eten, hoe onze dag eruitziet, waar we gaan of staan. Die mogelijkheden tot zelfbeschikking maken ons tot volwaardige deelnemers van de samenleving. We krijgen kansen, we grijpen ze of dwingen ze af. En toch ... dat traject van beslissen, kunnen kiezen en mogen deelnemen lijkt op een bepaald moment te stokken, krijgt een andere invulling of wordt ingevuld. Het is een stijlbreuk die ogenschijnlijk wordt aanvaard. Die we gelaten ondergaan en tolereren, als maatschappij, als lid van die samenleving, als om- en buitenstaanders. Het is een meervoudig transitie-moment: van autonoom functionerend naar minder zelfstandig, van 'gezonder' naar 'ziek(er)', van een maatschappelijk actief naar een post-professioneel leven. Het zijn niet toevallig veranderingen die samenvallen met

een van de meest ingrijpende transitie's: die van thuiswonend naar opname in een woonzorgcentrum.

Uiteraard wordt de breuklijn hier bewust scherp gesteld. We evolueren niet van volledig autonoom naar een plots en onherroepelijk verlies van autonomie. Het evolueert langzaam, het is een stapsgewijs opgeven, afgenomen worden en verliezen. En net dat maakt het moeilijker om dit proces aan de oppervlakte te krijgen, om het breder bespreekbaar te maken. Scherpstellen kan helpen, ook om kritische reflecties te maken bij wat woonzorgcentra wél doen, wat ze denken te doen en wat nodig kan zijn. De samenleving wijzigt naar verwachtingen en noden, en woonzorgcentra moeten die onderstromen goed capteren om relevante, kwaliteitsvolle en relatiegerichte zorg te kunnen blijven organiseren.

Participatie in zorg, de inspraak in wat (er met en voor de cliënt) gebeurt, is zo'n onderstroom die voelbaar bovenstroom wordt. We zien een kentering in het denken over zorg en ziekte en evolueren terecht weg van een gereduceerd worden tot chronologische leeftijd, een aandoening of gebrek. Het kunnen niet

langer redenen zijn om ongevraagd zeggenschap te verliezen of om 'met de mantel der zorg' aan autonomie in te boeten, hoe goed bedoeld ook. Ons vermogen tot zelfredzaamheid en autonomie is heterogeen, gelaagd en fluctuerend. Als samenleving en als zorgorganisaties hebben we de opdracht die fluctuatie toe te laten en mogelijk te maken.

De 'onderdelen' van het Tubbemodel

Op initiatief van de Koning Boudewijnstichting, die het model selecteerde voor hun Europese *social innovation in ageing* award, kwam het Tubbemodel in beeld. Zes woonzorgcentra kregen de kans om het model te vertalen naar de Belgische en organisatiespecifieke context. De komende twee jaar wordt nagegaan of en hoe de kernideeën relevant en haalbaar kunnen zijn voor Belgische zorgorganisaties, hun cliënten en medewerkers.

Het Tubbemodel wordt omschreven als een 'relatiegericht zorgverleningsmodel'. Zo zijn het idealiter de noden en verwachtingen van de cliënt die het beleid sturen en de organisatie richting geven, worden cliënten actieve betrokken in beheersorganen en stuurgroepen, nemen cliënten en personeelsleden actief deel aan thematische werkgroepen en legt het atypische personeelsbeleid de focus veel sterker op de relatie tussen cliënten en medewerkers. Ook het ten volle benutten van de troeven en de energie van de cliënten, om hun gevoel van zelfwaarde te behouden of te bevorderen, vormt één van de zwaartepunten. Het woonzorgcentrum wil aantrekkelijk en kwaliteitsvol zijn, niet alleen voor cliënten maar ook voor medewerkers. Het model moet van het woonzorgcentrum een motiverende werkplek maken, met een hoge betrokkenheid van medewerkers, met het aanwenden van ook hún talenten. Boven alles wil men een paradigkawijziging teweegbrengen: van een 'wij- versus zij-denken' naar een afgestemd 'wij-denken'.

Het model omvat een veelheid aan doelstellingen, niet allemaal even tastbaar of te onderscheiden. Er is geen stramien voor implementatie. Achter de relatiegerichte insteek zitten ook nuchtere drijfveren. Net zoals bij

ons kampt Zweden met een schaarste aan zorgpersoneel en zijn er budgetbeperkingen. In het Tubbemodel werd getracht om die beperkingen niet uit de weg te gaan. Er werd gezocht naar een manier om tegelijk anders zorg te verlenen én anders om te gaan met de beschikbare financiële en personele middelen. Het is – enigszins onbedoeld – dat laatste aspect dat frequent eerste reacties ontlokt. In het Zweedse woonzorgcentrum zijn immers alleen zorgkundigen werkzaam die op basis van hun talenten en capaciteiten specifieke cliënten toegewezen krijgen. Zij verlenen kleine en grotere zorgen, eten samen met hun cliënten en poetsen samen de kamer. Het zijn ook zorgkundigen die de gebruikelijke verpleegkundige en paramedische zorg verstrekken (nadat ze die aangeleerd kregen). Met uitzondering van de eigen kok – aan de maaltijd wordt groot belang gehecht – zijn ze de enige professionals in het woonzorgcentrum. In onze sterk gereguleerde zorgcontext met zorghandelingen, lijsten en diplomaveren is dat alvast één moeilijker te vertalen aspect. Dat hoeft misschien ook niet, maar het mag ook niet dienen om het model meteen onderuit te halen. In essentie gaat het immers om de idee van participatie dat expliciet wordt erkend en benoemd.

Raamwerk voor het participatiedebat

Wanneer het Tubbemodel wordt voorgesteld, valt op dat die participatieklemtoon wisselende reacties uitlokt. Er zijn woonzorgorganisaties die meteen (h)erkennen dat betrokkenheid anders kan, die de idee ter harte nemen en ermee willen experimenteren. Ze moeten in dat geval vaak allereerst overtuigen: hun raden van beheer, medewerkers, familieleden maar ook hun cliënten zelf. Niet elke cliënt kan of wil betrokken worden. Ook dat vraagt een erkennen van zelfbeschikking. Sommigen ervaren het model als een variatie op een gekend thema, als een vertrouwd streven waarbij ze de innovatieve waarde van het model enigszins relativeren. Voor anderen wordt via gebruikersraden en kwaliteits- en inspectierapporten al voldoende gelegenheid tot participatie geboden. Het idee van cliënten als

volwaardig lid van beheers- of beleidsorganen wordt vaak als onhaalbaar beschouwd. Iemands aandoening of beperking lijkt dan opnieuw als voorwendsel te fungeren om, vanuit een paternalistische reflex, niet te willen nadenken over hoe die vorm van mogelijk atypische betrokkenheid wél zou kunnen.

Het zijn stuk voor stuk begrijpelijke en zelfs legitieme reacties die uiteraard meer nuanceren vergen. Maar in wezen heeft die variatie aan reacties niets te maken met het Tubbemodel op zich. Het is 'een' model om kritisch te reflecteren over de manier waarop autonomie in woonzorgcentra wordt georganiseerd, gestimuleerd of gefnuikt. De Zweedse bewoners waren naar Belgische normen nog behoorlijk onafhankelijk. Ook het aantal cliënten met dementie was erg beperkt. Dát zijn onder meer onze uitdagingen. Hoe betrekken we onze cliënten met hún karakteristieken ten volle, op een manier die voor hen veilig aanvoelt, hen meerwaarde geeft of waarbij we ook respecteren dat ze geen betrokkenheid willen. Om dat te kunnen, moeten we voorbij defensieve of conservatieve reacties en durven erkennen dat de ouderenzorgsector niet als eensluidend positief, transparant en kwaliteitsvol wordt gepercipieerd. De generieke principes van het model kunnen alvast dienen om te anticiperen, door middel van het uitwerken of verkennen van scenario's, en als stimulans om verder te professionaliseren. Een aantal eerste reacties dragen immers het risico in zich te resulteren in schijnbetrokkenheid en -participatie, in een louter administratief afvinken. Zo worden bijvoorbeeld de gebruikersraden erg variabel ingevuld, zijn ze vatbaar voor manipulatie, worden mogelijk niet de relevante topics geagendeerd of zijn niet steeds de juiste personen aanwezig. Ze vertrekken ook vanuit een inherent informatie-onevenwicht (de organisatie agendeert wat ze wil meedelen of bespreken). De inspectieverslagen, het andere voorbeeld om te beargmenteren dat wél handvatten tot inspraak worden aangereikt, moeten we erkennen voor wat ze zijn: een passieve vorm van communiceren, die bovendien vaardigheden vereist om de cijfers én te vinden én juist te lezen (bij dat

juist lezen hebben organisaties trouwens zélf alle belang). Dat passief informeren en werken met klassieke gebruikersraden zal lang 'goed genoeg' zijn geweest. Met *twitterende* en *instant respons* verwachtede senioren in het vooruitzicht zal het echter niet langer volstaan.

Doordachte, pragmatische vertaling

Het Tubbemodel heeft geen alleenrecht op de participatieklemtoon. Er zijn ook Vlaamse modellen die een raamwerk aanreiken om van het transitie-moment geen breuklijn in zelfbeschikking te maken. Zo leggen de principes van bijvoorbeeld het kleinschalig genormaliseerd wonen expliciet het accent op inspraak en participatie van cliënten met dementie. Dit door personen met dementie in een huiselijke, vertrouwde en herkenbare omgeving te laten samenleven, met een maximaal behoud van regie over het eigen leven. Personen met dementie vertegenwoordigen het grootste deel van onze cliënten. Idealiter wordt het Tubbemodel dan ook niet zonder meer vertaald, maar volgt 'infusie' van andere principes en ideeën zodat echte afstemming en participatie mogelijk worden. Een eigen complementaire benadering dus, en als een Zweeds 'exotisme' daarin nog een éxtra stimulans kan zijn; des te beter.

Literatuur

- Bohlin, L. (red.) (2015). *Onze visie op een meer relatiegerichte vorm van ouderenzorg*. Tjörn, Zweden: Afdeling Sociale Diensten.
- Conceptnota: blauwdruk voor kleinschalig genormaliseerd wonen voor personen met dementie en vraag voor realisatie van proeftuin van nieuwe zorgorganisatie* (2015). Netwerkgroep Kleinschalig Genormaliseerd Wonen voor personen met dementie.

Over de auteur

Tom Braes is stafmedewerker bij Zorgnet-Icuro, het netwerk dat Vlaamse zorgorganisaties uit de social profit groepeerd en vertegenwoordigt. Hij werkt er voor de cel ouderenzorg, onder meer rond organisatie- en zorginhoudelijke thema's.

Gemeenschapsopbouw met ouderen

Sociale vitaliteit ontstaat niet vanzelf

ANJA MACHIELSE

De behoefte aan sociale contacten is een belangrijke reden voor ouderen om in een wooncomplex voor ouderen te gaan wonen. Maar een sociale en levendige woongemeenschap ontstaat niet vanzelf. Wat kunnen bewoners doen om de sociale vitaliteit in hun wooncomplex te stimuleren? Zijn er grenzen aan het zelforganiserende vermogen van oudere bewoners en welke professionele ondersteuning is nodig?

Langer thuis

De overheid stimuleert dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen. De meeste ouderen willen dit ook, mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan. Ze hebben vooral behoefte aan een levendige leef- en woonomgeving waarin het prettig wonen is. De woonomgeving is ook belangrijk voor het leggen van contacten. Ouderen zijn vaak minder actief en minder mobiel, hun geliefden en vrienden overlijden en de familie woont soms ver of heeft het druk. De mogelijkheid om sociale contacten te leggen is dan ook een van de belangrijkste redenen voor ouderen om naar een wooncomplex voor senioren te verhuizen (Spierings, 2014).

De investeringen die woningcorporaties in leefbaarheid kunnen doen, zijn echter begrensd door de wet. Veel corporaties zijn daarom gestopt met het financieren van welzijnsprojecten en activiteitenbegeleiding. Ze concentreren zich op de veiligheid van de woonomgeving, het tegengaan van overlast, en het faciliteren van ontmoetingsruimten. De verwachting is dat bewoners zelf voor een

vitale woongemeenschap zorgen. De vraag is of bewoners dit zelf kunnen.

Experiment

In het experiment Vitale woongemeenschappen hebben Platform31 en Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen en Zorg in tien wooncomplexen voor ouderen, verspreid over Nederland, samen met bewoners aan de sociale vitaliteit in hun woongemeenschap gewerkt. Indicatoren voor sociale vitaliteit zijn sociale participatie (doen bewoners actief mee aan activiteiten), sociale verbondenheid (kennen bewoners elkaar en voelen ze zich met elkaar verbonden) en zelfbeheer (organiseren bewoners zelf activiteiten). Ze volgden daarvoor de methode van Studio BRUIS – Samen Buurten (Penninx, 2017 – zie ook het artikel op pagina 32 in dit nummer). Professionals van de woningcorporaties zochten één of twee bewoners per complex die actief wilden meewerken aan het experiment. Samen met de bewoners volgden ze een training om kennis te maken met de methodiek en onderdelen ervan te oefenen. Daarna vormden ze per

complex kleine initiatiefgroepen met gemotiveerde bewoners, die gezamenlijk plannen maakten voor de invulling van het experiment. De aangereikte methodiek diende als inspiratiebron en werd in alle complexen naar eigen inzicht gebruikt.

Sociaal klimaat wooncomplexen

Een onderzoeksteam van de Universiteit voor Humanistiek volgde een jaar lang de bewoners bij de uitvoering van de activiteiten (Machielse e.a., 2017). Bij de start van het experiment werd het sociaal klimaat in de tien complexen in beeld gebracht door een enquête onder alle bewoners. Uit deze nulmeting bleek dat de meeste bewoners vaker contact willen met kinderen of vrienden (72%). Van alle bewoners geeft 17% aan vaker contact te willen met medebewoners.

Een groot deel van de bewoners (64%) neemt deel aan activiteiten in hun complex. Bewoners die niet deelnemen, geven gezondheidsproblemen of een gebrekkige mobiliteit als belangrijkste reden. Ook zijn er bewoners die geen behoefte hebben aan gezamenlijke activiteiten. Niet alle bewoners die deelnemen aan de activiteiten zijn bereid om mee te helpen bij de organisatie ervan. Ongeveer 20% van alle bewoners wil dat wel. De meeste bewoners willen alleen meedoen als anderen de activiteiten organiseren.

Het experiment Vitale Woongemeenschappen duurde een jaar. Na negen maanden is opnieuw een enquête gehouden over de contacten en de deelname aan activiteiten. Deze nameting laat geen significante verschillen in de sociale vitaliteit binnen de tien wooncomplexen zien. Het etnografische onderzoek dat in vier van de tien complexen plaatsvond, biedt echter veel aanknopingspunten voor het vitaliseren van woongemeenschappen.

Nieuwe activiteiten en contacten

In vrijwel alle complexen zijn tijdens het experiment nieuwe activiteiten opgestart: gezellige, laagdrempelige activiteiten en micro-activiteiten voor kleine groepjes bewoners met gedeelde interesses. Sommige activiteiten zijn

nadrukkelijk gericht op het ontmoeten en (beter) leren kennen van medebewoners, zoals koffieochtenden op galerijniveau, of een inloopcafé. Bij micro-activiteiten spreken enkele bewoners met elkaar af om samen iets te ondernemen, zoals wandelen of een gezamenlijk uitje. In beide gevallen leveren bewoners zelf een belangrijke bijdrage aan de organisatie van de activiteiten; door zelf een ruimte of een busje te regelen, of door zelf voor de financiering te zorgen. In één complex werd een nieuwe jeu-de-boulesbaan aangelegd nadat bewoners zelf een deel van de kosten bij elkaar brachten door verschillende (kleinere) activiteiten op te zetten. Deze nieuwe activiteiten zorgen voor een gevoel van gedeelde verantwoordelijkheid en sociale verbondenheid. Bewoners die aan de activiteiten meedoen, leren nieuwe bewoners kennen en houden vaak ook buiten de activiteiten om contact met elkaar.

Teruggetrokken bewoners

Niet alle bewoners hebben behoefte aan activiteiten of contacten in hun wooncomplex: omdat ze tevreden zijn met hun situatie, of hun sociale leven vooral buiten het complex hebben. Dat laatste geldt vooral voor de jongere bewoners. Ook zijn er bewoners die vrijwel onzichtbaar zijn. Ze doen niet mee aan activiteiten en hebben nauwelijks contact met medebewoners. Dat hangt vaak samen met gezondheidsproblemen of een slechte mobiliteit, maar soms is het ook een bewuste keuze. De actieve bewoners maken zich vaak zorgen over eenzame of teruggetrokken medebewoners, maar zien weinig mogelijkheden om hen te activeren. Ze missen de kennis en deskundigheid om eenzaamheid bespreekbaar te maken en weten niet hoe ze deze bewoners bij sociale activiteiten kunnen betrekken.

Grenzen aan zelforganisatie

Het experiment leidde in de meeste complexen tot meer variatie en creativiteit in activiteiten en een grotere betrokkenheid van bewoners bij de organisatie ervan. Bewoners werken mee aan activiteiten die hun interesse hebben zonder zich meteen te verbinden aan

alle taken van een activiteitencommissie of bewonerscommissies. Kleinschalige initiatieven vragen niet veel inzet en bieden kansen om medebewoners te leren kennen.

Maar er zijn ook grenzen aan het zelforganiserende vermogen. In complexen waar conflicten tussen bewoners bestaan en een onveilig klimaat heerst, is gemeenschapsvorming tot mislukken gedoemd. Ook in complexen waarin veel ouderen met een zware zorgvraag wonen, zijn weinig mogelijkheden om de sociale vitaliteit te versterken. Bewoners die zorgafhankelijk zijn, hebben minder mogelijkheden om actief aan activiteiten mee te doen.

Bij veel bewoners ontbreekt het 'denk- en doenvermogen' om activiteiten en ontmoetingen te organiseren (WRR, 2017). Ze voelen zich er niet toe in staat, weten niet goed hoe te beginnen of ervaren belemmeringen, zoals gezondheidsproblemen. In complexen waarin de activiteitenbegeleiding altijd vanuit de organisatie plaatsvond, is de passiviteit het grootste. Bewoners zijn gewend dat zaken voor hen worden geregeld en zien geen noodzaak om zelf initiatieven te nemen.

Voorwaarden voor een bruisende woongemeenschap

Gemeenschapsvorming is een geleidelijk veranderingsproces dat veel tijd kost. Om het zelforganiserende vermogen van ouderen aan te spreken en hun betrokkenheid bij sociale vitalisering te optimaliseren, moet aan een aantal randvoorwaarden zijn voldaan. Ten eerste moet de woningcorporatie sociale vitalisering als een nuttige investering zien. Zij moet aan bewoners kenbaar maken waarom ze in sociale vitaliteit wil investeren (bijvoorbeeld om de leefbaarheid of de verhuurbaarheid te vergroten), en wat het voor de bewoners zelf kan opleveren (een beter sociaal klimaat). Bij de uitvoering moet duidelijk zijn wat de rol van bestaande commissies of aanwezige vrijwilligersgroepen is, wat van bewoners wordt verwacht en welke professionele ondersteuning er is. Helderheid over taken en verantwoordelijkheden is noodzakelijk.

Versterking van de sociale vitaliteit vereist ook afstemming op de cultuur ('activity set-

ting') in het wooncomplex. De corporatie moet weten wie de bewoners zijn en kennis hebben over hun leefstijlen, hun omgangsvormen en de onderlinge verhoudingen in het complex (O'Donnell & Tharp, 1990). Het vitaliseringsproces kan alleen slagen als de doelen aansluiten bij de bestaande situatie. Onhaalbare doelen die uiteindelijk niet van de grond komen, werken demotiverend. Zo is het bijvoorbeeld niet raadzaam om meteen de moeilijkst bereikbare groep te willen betrekken.

Sociale vitalisering vraagt niet alleen commitment van de corporatie, maar ook een groep gemotiveerde bewoners die bereid zijn om zich actief in te zetten voor het vitaliseringsproces. Bewoners die kunnen samenwerken en elkaar vertrouwen, maar die ook open staan voor nieuwe ideeën en het tempo en de behoeften van andere bewoners willen volgen. Dat betekent dat ze soms geduld moeten hebben en pas op de plaats moeten maken, en dat ze kleine successen moeten waarderen. Tot slot kan een gemeenschappelijke ruimte die toegankelijk en open is, de sociale vitaliteit bevorderen omdat bewoners hier gemakkelijk kunnen binnenlopen en elkaar kunnen ontmoeten.

Professionele ondersteuning

Om zelforganisatie van bewoners te helpen vergroten en gemeenschapsopbouw te realiseren is een activerende en faciliterende professional nodig, die niet alles uit handen neemt, maar ideeën aanreikt en zorgt voor continuïteit. Het merendeel van de bewoners heeft onvoldoende vertrouwen in hun eigen kunnen. Ze hebben behoefte aan ondersteuning die bijdraagt aan hun 'doenvermogen' (WRR, 2017). De professional kan helpen bij het stellen van doelen, het maken van plannen, het uitvoeren ervan en het motiveren van andere bewoners. Ook als de activiteiten eenmaal op gang zijn, blijft enige mate van professionele ondersteuning nodig. Plannen worden niet altijd uitgevoerd zoals van tevoren is bedacht. Tijdens het proces kunnen andere wegen worden ingeslagen of nieuwe doelen in zicht komen. Bewoners willen met

iemand kunnen 'sparren' als ze vastlopen, als het niet lukt om andere bewoners in beweging te krijgen, of als er sprake is van weerstand of conflicten.

Om de sociale kwaliteit van de leef- en woonomgeving te optimaliseren, hebben bewoners en corporaties elkaar nodig. Bewoners hebben behoefte aan sociale contacten, een goede sfeer, veiligheid, en mensen waar ze in geval van nood op terug kunnen vallen. Corporaties hebben belang bij een sociale en veilige leefomgeving waarin bewoners prettig kunnen wonen. Bewoners zijn zelf verantwoordelijk voor het sociale leefklimaat, maar professionals kunnen de bewoners helpen om actief te worden. Die ondersteuning is nodig om gemeenschapsopbouw op gang te brengen, te begeleiden en duurzaam te maken. Dit betekent dat corporaties gemotiveerde professionals, zoals woonconsulenten en regisseurs klantcontact, tijd en faciliteiten moeten geven om bewoners te helpen hun gemeenschap weer vitaal te krijgen.

Literatuur

- Machielse, A., Bos, P., Vaart, W. van der & Thoolen, E. (2017). *Experiment Vitale Woongemeenschappen. Onderzoeksrapport*. Den Haag: Platform31.
- O'Donell, C. R., & Tharp, R. G. (2012). Integrating cultural community psychology. Activity settings and the shared meanings of intersubjectivity. *American Journal of Community Psychology*, 49, 22-30.
- Penninx, K. (2017). *Studio BRUIS – Samen buurten. Bewoners 55+ wooncomplexen aan zet voor een vitale woongemeenschap. Handreiking bewonersondersteuning*. Den Haag: Platform 31.
- Spierings, T. (2014). *De wenselijke schaal. Fysieke schaalgrootte en sociale kwaliteit van wonen in woonzorgcomplexen*. 's-Hertogenbosch: Uitgeverij BOXPress.
- Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid. (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag: Amsterdam University Press.

Over de auteur

Anja Machielse is bijzonder hoogleraar Empowerment van Kwetsbare Ouderen aan de Universiteit voor Humanistiek. Zij leidde het onderzoek naar het Experiment Vitale woongemeenschappen.

Kwetsbaarheid vanuit verschillende perspectieven

RIA WIJNEN

E.S. van der Ploeg & R.J.J. Gobbens (2016). Werken met thuiswonende kwetsbare ouderen. Houten: Bohn Stafleu van Loghum (182 pagina's, € 31,-, ISBN: 978-90-368-1155-2).

Omdat het aantal ouderen in de komende twintig jaar fors zal toenemen, wordt ook het aantal kwetsbare ouderen naar verwachting groter. Veel kwetsbare ouderen blijven zelfstandig wonen. In dit boek onderzoeken verschillende auteurs hoe zij professionals die in het dagelijkse werk met kwetsbare ouderen te maken hebben, handvatten kunnen geven voor herkenning en behandeling van mensen die kwetsbaar zijn. Het boek bestaat uit zes delen die worden uitgewerkt aan de hand van een vraag. In deel 1 is de vraag: “Hoe onderscheidt kwetsbaarheid zich van andere begrippen?” Tussen kwetsbaarheid, multimorbiditeit, comorbiditeit en polyfarmacie bestaat overlap, maar het zijn wel verschillende begrippen omdat leeftijd en medicatie in deze gezondheidsaspecten een rol spelen. Via een

beschrijving van ouderen en medicatie, polyfarmacie en medicatiegerelateerde ziekenhuisopnamen komt de auteur tot een bruikbaar instrument voor thuiszorgmedewerkers om een medicatiegerelateerd probleem bij cliënten te signaleren via observatie (Rode vlaggeninstrument). In hoofdstuk 2 van dit deel worden aantekeningen geplaatst bij de definities van kwetsbaarheid. De conclusie is dat er verschillende definities zijn die leiden tot een groot verschil in te meten prevalentie.

De vraag: “Hoe herken ik een kwetsbare oudere?” bepaalt de inhoud van deel 2. Eerst wordt het gebruik van Easycare beschreven, een gestructureerde methode om verstoring van de gezondheid en het welbevinden van een oudere te meten. Daarna volgt een beschrijving van ISCOPE, een methode voor in

de huisartsenpraktijk om een persoonlijke integrale zorg voor een oudere met complexe problematiek te inventariseren. Doel is de zelfredzaamheid van de oudere te behouden of te herstellen. Daarnaast wordt in dit deel een niet uitputtend overzicht gepresenteerd van de meest toegepaste meetinstrumenten op het gebied van kwetsbaarheid. Drie daarvan worden uitvoerig besproken: de Fried-criteria; de Tilburg Frailty Indicator en de Evaluative Frailty Index for Physical activity. De conclusie is dat de instrumenten verschillen naargelang het onderliggende theoretische concept. Ze zijn wel relevant om snel inzicht te krijgen in de mate van kwetsbaarheid, zowel voor individuen als voor groepen. De keuze voor het instrument hangt af van het doel dat met de meting bereikt moet worden.

In deel 3 zijn drie hoofdstukken gewijd aan de vraag: "Hoe behandel ik een kwetsbare oudere?" Twee daarvan gaan over de praktijk. In het laatste hoofdstuk wordt de theorie van interventies en effectiviteit beoordeeld. 'Zorg uit Voorzorg' is een methode gericht op het voorkomen of verminderen van beperkingen. Basis is een multifactorieel perspectief. Het 'Zorgprogramma preventie en herstel' is een programma speciaal geschikt voor ouderen die in het ziekenhuis hebben gelegen. Doel is om na een ziekenhuisopname de risicofactoren voor onnodig functieverlies te onderkennen en door preventieve interventies een snelle terugkeer naar de thuissituatie te bevorderen. De resultaten zijn bescheiden. Dat blijkt ook uit een evaluatie van zes interventies in het laatste hoofdstuk. Nationaal en internationaal wetenschappelijk bewijs laat zien dat er geen overtuigend effectieve interventie is voor thuiswonende kwetsbare ouderen om achteruitgang of beperking te voorkomen, met uitzondering van beweeginterventies.

"Wat willen ouderen zelf?" is de vraag in deel 4 en is het meest interessant. Kwetsbaarheid is een term die veel gebruikt wordt door hulpverleners. Ouderen zien zichzelf niet als kwetsbaar totdat ze merken dat ze grip gaan verliezen op het leven, bijvoorbeeld omdat de partner sterft. Wat hulpverleners willen, is dat ouderen beseffen dat zij gezien hun leeftijd

kans maken op kwetsbaarheid. Zo kan in een vroeg stadium en preventief een interventie ingezet worden. Maar zolang ouderen hiervan niets willen weten, zullen de ontwikkelde programma's moeizaam effectief worden. Ouderen denken wel na over wat zij willen als zij echt niet meer zelfstandig kunnen wonen, maar het 'grijze' traject tussen volledig zelfstandig zijn en de gang naar het verpleeghuis komt bij hen veel minder in beeld.

Deel 5 gaat over de vraag wat de omgeving voor kwetsbare ouderen kan betekenen. Een mooi voorbeeld is het project Vroegsignalering Kwetsbare Ouderen in West-Brabant dat voortkomt uit een Consultatiebureau voor Ouderen en wordt aangestuurd door huisartsen. Er is al een richtlijn, zowel voor de medische als de sociale organisaties. Bijzonder is dat de financiering niet gescheiden is voor de medische en de sociale preoccupatie. Ook het project 'Even Buurten', een NPO-project in de regio Rotterdam, lijkt succesvol. Een wijkwerker, 'de spil', is ook echt een centraal figuur in dit netwerk, en een informele oplossing voor problemen staat voorop. En dat heeft positieve effecten.

Het boek eindigt met conclusies en aanbevelingen. Wie meer wil weten over het begrip 'kwetsbaarheid bij ouderen' komt in dit boek goed aan zijn trekken. Weliswaar tref je niets echt nieuws of hemelschokkends aan, maar het geeft wel een goed overzicht hoe er in de laatste tien jaar tegen het begrip kwetsbaarheid is aangekeken. De beide redacteurs, Gobbens en Van der Ploeg wijzen er terecht op dat het begrip de nodige problemen oplevert bij de operationalisering. Dan is namelijk de variëteit in definitie en onderzoeksinstrument een obstakel. Maar misschien nog scherper is hun oordeel dat, gezien het nieuwe denken in de gezondheidszorg, veerkracht, zelfregie en zelfmanagement een meer bij deze tijd passende benadering van ouderen is. Niet hun kwetsbaarheid, maar hun vermogen om te herstellen en zelfstandig te blijven moet door hulpverleners aangesproken worden. En zo eindigt dit boek met een aanbeveling voor nieuw onderzoek vanuit een nieuw perspectief.

De invloed van muziek maken op cognitieve veroudering

HANNIE COMIJS, DIEKE MANSENS & DORLY DEEG

Meestal denkt men bij gezond ouder worden aan de lichamelijke gezondheid, maar de cognitieve gezondheid is minstens zo belangrijk. Veel ouderen merken dat ze wat trager in denken worden, hebben geheugenklachten en merken dat het soms wat meer tijd kost voor ze het overzicht over complexe situaties hebben. Valt er iets aan te doen om dat te voorkomen of dat proces te vertragen? Muziek maken zou weleens een gunstige invloed op cognitieve veroudering kunnen hebben.

Cognitieve veroudering

Naarmate we ouder worden, worden onze hersenen ook ouder. Na de leeftijd van 60 neemt het volume van de hersenen af met ongeveer 0,5% per jaar (Hedman e.a., 2012). Deze afname in hersenvolume leidt tot een achteruitgang van bepaalde cognitieve vaardigheden, zoals snelheid van informatieverwerking, het overzien van complexe situaties en het geheugen. Dit wordt cognitieve veroudering genoemd. Cognitieve veroudering is iets anders dan dementie, zoals de ziekte van Alzheimer. Dementie duidt op een pathologisch proces in de hersenen waardoor de cognitieve achteruitgang veel sterker is dan je op basis van leeftijd zou mogen verwachten. Dit overkomt maar een deel van de ouderen. Hoewel iedereen dus met cognitieve veroudering te maken krijgt, bestaan daarin grote verschillen tussen mensen. Bij sommigen gaat het proces van cognitieve veroudering heel langzaam en valt het nauwelijks op, terwijl andere mensen duidelijk geheugenklachten krijgen en trager in het denken worden.

Er is veel onderzoek gedaan naar factoren die van invloed zijn op het tempo van cognitieve veroudering. Eén daarvan is actief blijven, zowel fysiek als mentaal. Fysieke activiteit stimuleert de doorbloeding in je lichaam, en dus ook in de hersenen. De gunstige werking van mentale activiteit stoelt op de zogenaamde *use it or lose it* gedachte, als je je hersenen niet gebruikt, gaat de conditie ervan achteruit, en daarmee verslechteren je cognitieve functies. Muziek maken is zowel een fysieke als mentale activiteit, en zou daarom weleens een gunstige invloed op cognitieve veroudering kunnen hebben.

Muziek maken en cognitieve veroudering

Muziek maken is een complexe activiteit. Uiteraard hangt het af van wat je doet, maar als je een instrument bespeelt doe je meerdere dingen tegelijk. Je beweegt benen, armen, handen en/of mond, je moet lezen wat er op de bladmuziek genoteerd staat en dat vertalen naar handelingen, je moet je goed concentre-

ren en luisteren naar het geluid dat je produceert, en je doet een beroep op je geheugen want je leert nieuwe dingen. Als je samen speelt met anderen, moet je ook nog eens goed op hen letten. Allemaal fysieke en mentale activiteiten die dus mogelijk goed zijn voor je hersenen. Als je samenspeelt of zingt met anderen, heeft muziek maken ook nog een sociaal aspect, hetgeen een gunstige invloed op iemands stemming kan hebben, wat ook weer goed is voor het cognitief functioneren.

Het meeste onderzoek naar de relatie tussen het maken van muziek en het cognitief functioneren is gedaan bij kinderen of jongvolwassen muzikanten. Onderzoek onder kinderen heeft bijvoorbeeld aangetoond dat muzieklessen het intelligentiequotiënt (IQ) en het geheugen kunnen verbeteren. Onderzoek onder volwassen muzikanten toonde ook aan dat deze, in vergelijking met niet-muzikanten, betere prestaties hadden in verschillende cognitieve vaardigheden zoals cognitieve flexibiliteit, werkgeheugen en verbale vlotheid.

Het beperkte onderzoek onder oudere volwassenen laat ook positieve effecten op cognitief functioneren zien. In een studie over het effect van betrokkenheid bij vrijetijdsactiviteiten en het risico op dementie bij oudere volwassenen bleek dat dansen, het bespelen van muziekinstrumenten, het spelen van bordspellen en lezen verband houden met een verminderd risico op dementie (Verghese e.a., 2003). Uit een tweelingstudie bleek dat het bespelen van een muziekinstrument de kans op het ontwikkelen van dementie of milde cognitieve stoornissen verminderde (Balbag e.a., 2014). Daarnaast zijn er meerdere studies die aantoonden dat ook bij ouderen muzikale training (m.n. individuele muzieklessen) een gunstig effect heeft op de cognitieve veroudering.

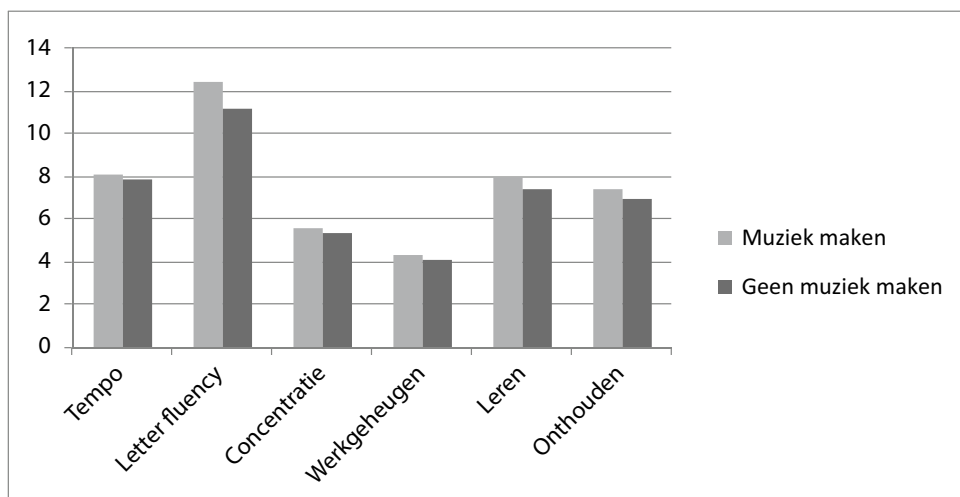
Onderzoek binnen LASA

Om te onderzoeken of muziek maken samenhangt met het cognitief functioneren bij een brede groep ouderen hebben we dit onderzocht binnen LASA (Mansens e.a., in druk). We hebben aan mensen gevraagd of ze regelmatig zingen of een instrument bespelen als

vorm van vrijetijdsbesteding. Daarnaast hebben we gevraagd hoe vaak en hoe lang ze dat doen. Omdat bekend is dat hoger opgeleide mensen vaker een muziekinstrument bespelen dan lager opgeleide mensen, en oudere ouderen mogelijk meer beperkingen hebben waardoor ze geen instrument meer kunnen bespelen of kunnen zingen, hebben we bij de statistische analyses rekening gehouden met de leeftijd en het opleidingsniveau van mensen.

Onze resultaten lieten inderdaad een significant verband zien tussen zingen of bespelen van een muziekinstrument, en de prestaties op verschillende cognitieve tests. Dat wil zeggen dat de mensen die een muziekinstrument bespelen of zingen met name beter presteerden op het gebied van het geheugen en het executief functioneren, zoals planning en het behouden van overzicht. Deelnemers die een muziekinstrument bespelen hadden de beste cognitieve vaardigheden. Ze hadden de hoogste gemiddelde score op testen die een beroep doen op executieve functies en het geheugen. Misschien wordt het executief functioneren en het geheugen meer gestimuleerd bij het maken van muziek dan de andere cognitieve domeinen, omdat je juist op deze cognitieve domeinen een beroep doet tijdens het maken van muziek. We vonden geen verband met hoeveel tijd die mensen besteden aan het maken van muziek. Dus volgens onze resultaten maakte het niet uit hoe lang en vaak oudere volwassenen muziek maken. Misschien dat de betere cognitieve functies vooral samenhangen met jaren van muzikale training eerder in het leven in plaats van met de frequentie van het huidige muziek maken.

Wat we met de LASA gegevens niet konden onderzoeken is of mensen echt op muziekles zaten en/of nieuwe muziekstukken moesten instuderen, of dat men alleen speelt of zingt wat eerder in het leven al was aangeleerd. Op basis van eerder onderzoek zou je het sterkste effect op het cognitief functioneren verwachten van het aanleren van nieuwe stukken en vaardigheden. Wat we ook niet weten is of mensen in hun eentje muziek maken of dat in een orkest of koor deden. Dus het mogelijke sociale aspect van muziek ma-

Figuur 1. Verschillen in cognitieve functies tussen mensen die wel / geen muziek maken

ken konden we niet onderzoeken. We hopen hier in de toekomst meer onderzoek naar te kunnen doen.

Muziek maken als interventie in de hulpverlening

Het maken van muziek is waarschijnlijk een van de meest complexe recreatieve activiteiten die oudere volwassenen uitvoeren, omdat het leren om een instrument te bespelen of muziek te maken en nieuwe stukken in te studeren een zeer complexe taak is die veel hersenactiviteit vergt. De LASA resultaten wijzen op een samenhang tussen muziek maken en beter cognitief functioneren. Muziek maken zou daarom een vruchtbare interventie kunnen zijn om cognitieve achteruitgang te voorkomen. Verder onderzoek is nodig om uit te zoeken welke componenten van het muziek maken het meeste effect hebben op cognitieve veroudering en of het een goede interventie zou kunnen zijn.

Literatuur

Balbag, M.A., Pedersen, N.L. & Gatz, M. (2014). Playing a musical instrument as a protective factor against dementia and cognitive impairment: a population-based twin study. *International Journal of Alzheimer's Disease*, 2014, Art. 836748.

Hedman, A.M., Haren, N.E. van, Schnack, H.G., Kahn, R.S. & Hulshoff-Pol, H.E. (2012). Human brain changes across the life span: a review of 56 longitudinal magnetic resonance imaging studies. *Human Brain Mapping*, 33 (8), 1987-2002.

Mansens D., Deeg D.J.H. & Comijs H.C. The association between singing and/or playing a musical instrument and cognitive functions in older adults. *Aging and Mental Health*, in press.

Verghese, J., Lipton, R.B., Katz, M.J., Hall, C.B., Derby, C.A., Kuslansky, G., Ambrose, A.F., Sliwinski, M. & Buschke, H. (2003). Leisure activities and the risk of dementia in the elderly. *The New England Journal of Medicine*, 348 (25), 2508-2516.

Over de auteurs

Hannie Comijs is senior onderzoeker bij GGZinGeest en de vakgroep Psychiatrie van het VU medisch centrum in Amsterdam. *Dieke Mansens* is basis psycholoog en schreef haar masterthesis 'The association between singing and/or playing a musical instrument and cognitive functions in older adults' bij LASA. *Dorly Deeg* is hoogleraar Epidemiologie van de veroudering in de afdeling Epidemiologie & Biostatistiek bij het VU medisch centrum in Amsterdam.

Ontwerp omslag

Simon van Kessel

Basis vormgeving

Omslag: Twin Media, Simon van Kessel

Binnenwerk: Prepress media groep

Advertenties

Cross Media Nederland

030-7421020, zorg@crossmedianederland.com

Arbeidsmarktcommunicatie

Sales Support

030-6383603, adverteren@bsl.nl

Aanleveren advertentiemateriaal: traffic@bsl.nl,

Wesley van Kruiselbergen, tel. 030-6383661

Abonnementen

Geron verschijnt vier keer per jaar.

Abonnementsprijs: (print + online toegang) € 68,00,

online-only abonnement (enkel online toegang)

€ 40,80. Studenten ontvangen 50% korting.

Het abonnement kan elk gewenst moment ingaan en wordt automatisch verlengd tenzij twee maanden voor de vervaldatum schriftelijk is opgezegd. Als vakblad hanteren wij de opzegregels uit het verbintenissenrecht. We gaan er vanuit dat je het abonnement uit hoofde van jouw beroep hebt afgesloten.

Abonnementenadministratie: Klantenservice Bohn Stafleu van Loghum, Postbus 246, 3990 GA Houten. Telefoon: 030-6383736. Bij wijziging van de tenaamstelling en/of adres verzoeken wij u de adresdrager met de gewijzigde gegevens op te sturen naar de afdeling klantenservice of wijzigingen door te geven via het formulier op www.bsl.nl/contact

Inzenden artikelen

De redactie van Gerôn stelt inzending van artikelen met informatie en opinies uit praktijk, beleid en wetenschap van het ouder worden in de moderne samenleving zeer op prijs. U wordt verzocht uw bijdrage op te stellen volgens de geldende richtlijnen (zie <https://www.bsl.nl/schrijven-bij-bohn-stafleu-van-loghum/auteursinstructies>) en in te sturen naar het redactieadres: geron@bsl.nl

Voorwaarden

Op leveringen en diensten zijn de bij de Kamer van Koophandel gedeponeerde algemene voorwaarden van Springer Media B.V. van toepassing, tevens raadpleegbaar op www.springermedia.nl. De voorwaarden worden op verzoek toegezonden.

Het overnemen en vermenigvuldigen van artikelen en berichten uit dit tijdschrift is slechts geoorloofd met bronvermelding en met schriftelijke toestemming van de uitgever. Het verlenen van toestemming tot publicatie in deze uitgave houdt in dat de Standaardpublicatievoorwaarden van Springer Media B.V., gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel te Utrecht onder dossiernummer 3210/635, van toepassing zijn, tenzij schriftelijk anders is overeengekomen. De Standaardpublicatievoorwaarden voor tijdschriften zijn in te zien op www.bsl.nl/schrijven-bij-bohn-stafleu-van-loghum/auteursinstructies of kunnen bij de uitgever worden opgevraagd.

www.bsl.nl

© 2018, Bohn Stafleu van Loghum

bohn
stafleu
van loghum

mvw
media voor vak
& wetenschap

ISSN 1389-143X

VOLGENDE KEER IN GERÔN

THEMA: Wijsheid en ouder worden

- Wijsheid: een multidisciplinaire benadering
- De wijze oudere in het perspectief van de evolutie
- Kan de wijsheid van de oudere collega in de arbeidsorganisatie gemist worden?

EN VERDER:

- Op weg naar een verdrag voor rechten van ouderen
- Nieuwe woon- en leefvormen: de ontwerp-prijsvraag van de Rijksbouwmeester
- Steeds meer ouderen in de bijstand
- Hoe garanderen we zorg in de toekomst
- Culturele interventies in de langdurige zorg

In dit nummer

verder onder andere

December 2017 | jaargang 19 | #4

Deeltijdpensioen?

– Sybren Kalkman

Oudere zzp'ers: een diverse groep

– Marleen Damman

Woongemeenschappen voor oudere kunstenaars

Geen dag zonder kunst

– Yvonne Witter

'Als het uitzicht groots is, kan de woning kleiner'

– Bas Liesker & Ria Wijnen

Wie is de mantelzorger?

– Henk Nies

De grijze revolte 50Plus-stemmer in beeld

– Simon Ofjes & André Krouwel

Het recht op passende zorg: ervaringen met onafhankelijke cliëntondersteuning

– Anna Maria Marangos & Mirjam de Klerk

Ouderen(mis)behandeling: on gezien en ongehoord

– Evelien Van Hauwaert

Gemeenschapsopbouw met ouderen Sociale vitaliteit ontstaat niet vanzelf

– Anja Machielse

